

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Tehânevî'nin Keşşâf'ında Fıkıh İlimleri: Muhteva ve Kaynak Odaklı Bir Değerlendirme

*The Disciplines of Fiqh in al-Tahānawī's Kashshāf:
An Evaluation Focused on Content and Sources*

Nail Okuyucu

Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Marmara University, Faculty of Divinity, Department of Islamic Law
İstanbul/Türkiye

nail.okuyucu@marmara.edu.tr

orcid.org/ 0000-0002-8210-5361

Geliş Tarihi: 29.03.2025

Kabul Tarihi: 11.06.2025

Yayın Tarihi: 30.06.2025

Date of Submission: 29.03.2025

Date of Acceptance: 11.06.2025

Date of Publication: 30.06.2025

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (editörler – yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise en az iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Peer-Review: Single anonymized - One Internal (Editorial board members) and at least Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Benzerlik Taraması: Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Plagiarism Check: It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Funding: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Atıf/Cite As: Okuyucu, Nail. "Tehânevî'nin Keşşâf'ında Fıkıh İlimleri: Muhteva ve Kaynak Odaklı Bir Değerlendirme". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 68 (2025): s. 1-30
DOI: 10.15370/maruifd.1668074

Tehânevî'nin *Keşşâf*'inde Fıkıh İlimleri: Muhteva ve Kaynak Odaklı Bir Değerlendirme

The Disciplines of Fiqh in al-Tahānawī's *Kashshāf*: An Evaluation Focused on Content and Sources

Öz: Hint alt kıtası İslamiyet'in bölgede yayıldığı asırlardan bugüne dek nüfus ve etkinlik bakımından İslam dünyasının en hareketli, ilmi açıdan en yoğun ve üretken merkezleri arasında yer almıştır. Hanefî mezhebinin yaygın olduğu bölgede fûrû ve usûl-ı fıkha dair eserlerin yanı sıra tefsir ve hadis başta olmak üzere diğer sahalarda da önemli eserler kaleme alınmıştır. Bölgede, Arapçanın yanı sıra mahallî dillerle de birçok eser vererek İslamî ilimlere muhtelif düzey ve türlerde katkıda bulunmuş birçok Hintli alim yetişmiştir. Bu alimlerden biri olan Tehânevî (ö. 1158/1745'ten sonra), otodidakt bir yöntem takip ederek dinî ve aklî ilimlerde kendisini yetiştirmiş; tahsili esnasında takip ettiği yöntemin bir ürünü olarak *Keşşâfu ıstılâhâtı'l-fünûn ve'l-ʿulûm* adını verdiği bir terimler ansiklopedisi hazırlamıştır. Bir bilim ve sanatlar ansiklopedisi olan *Keşşâf*, ilim kavramı ve muhtelif ilim tasniflerine dair ayrıntılı bir girişle başlar. İslam ilimleri tarihinde kaleme alınmış en geniş kapsamlı ıstılâhlar/terimler sözlüğü kabul edilen kitapta, dinî ilimlerden felsefî ilimlere, şiir ve sanatın muhtelif şubelerinden madencilik ve gizli ilimlere kadar bütün bilim ve sanatlarla ilgili terimler derlenmiş ve alfabetik bir sırayla açıklanmıştır. Kitapta üç bini aşkın başlık mevcut olup fıkıh ilimleriyle ilgili terimler sayıca birinci sırada gelir. Bu durum, fıkıh ilminin öz değeriyle ilgili olduğu kadar Tehânevî'nin bir Hanefî müellif fakih olmasıyla da yakından ilgilidir. Bu makalede ilk olarak Tehânevî'nin fikhî yönüyle ilgili bilgiler verilecek, ardından *Keşşâf*'ta fıkıh ilimlerinin nasıl takdim edildiği üzerinde durulacak, fıkıhla ilgili maddelerin sayım ve tasnifiyle ilgili veriler tahlil edilecek, müellifin hangi kaynaklara ne sıklıkla müracaat ettiği yine veriler üzerinden işlenecektir. Makale, *Keşşâf*'ı ıstılâhât-ı fıkhiyye yazım geleneği içerisinde yerleştirerek kitabı bir fıkıh sözlüğü olarak okumanın imkânını tartışacaktır.

Anahtar Kelimeler: İstılâhât-ı fıkhiyye, Terim, Sözlük, Tehânevî, *Keşşâf*, Hint alt kıtası, Hanefîlik

Abstract: The Indian subcontinent has been one of the most dynamic regions of the Islamic world in terms of population and activity since the centuries Islam spread in the region. While developments in the political and military fields led to the emergence of great states, developments in the scientific and cultural fields brought about the creation of powerful scholars and important works in the region. The dominant Muslim identity in the Indian subcontinent has been shaped along the Hanafi-Māturīdī line. Although there are followers of other sects, the majority has adhered to this tradition from the earliest times to the present day. The region's dense population has made it one of the most active and productive centers of the Hanafi school. Especially with the developments of the past few centuries, it can be said that a perspective inclined toward the Ahl al-Hadith understanding has taken shape among the Hanafis of the region.

In addition to works on substantive law (*furū al-fiqh*) and methodology of law (*usūl al-fiqh*), the Hanafi of the region also wrote important works in other fields,

especially Qur'anic commentary (*tafsīr*) and prophetic traditions (*hadith*). The region produced many Indian scholars who contributed to Islamic sciences at various levels and genres by writing in local languages as well as Arabic. One of these scholars, al-Tahānawī (d. after 1158/1745), educated himself in religious and rational sciences by following an autodidact method and prepared an encyclopedia of terms called *Kashshāf Iṣṭilāḥāt al-Funūn wa al-Ulūm* as a product of the method he followed during his studies. *Al-Kashshāf* is considered one of the most comprehensive dictionaries of terms in the history of Islamic sciences. The book compiles and explains terms from a wide range of disciplines—including religious sciences, philosophical sciences, various branches of poetry and art, mining, and occult sciences—in alphabetical order. It contains more than three thousand entries, of which 41% pertain to religious sciences, 33% to rational sciences, and 16% to linguistic sciences. The two fields in which the entries on religious sciences are concentrated are Islamic law and Sufism. This is not only related to the intrinsic value of Islamic law but also to the fact that al-Tahānawī was a Hanafi jurist. The author of a work titled *Aḥkām al-Arāḍī*, al-Thānawī was a jurist who also served as a judge for a time and contributed to the Ḥanafī school of law both through his writings and his judicial service.

Kashshāf contains more than five hundred entries related to Islamic law. Approximately two-thirds of these are about the concepts of substantive law and one-third are about methodology of law. The number of entries on concepts related to history, literature, and sub-disciplines of Islamic law is very small. In preparing these articles, al-Tahānawī consulted a very large pool of sources. This feature is in line with the function the author attributes to the book. He wanted to prepare this work to show that a student could learn the sciences without resorting to teachers. In order to realize this aim, he kept the volumes of the entries large and conveyed the information he presented with a strict reference system by pointing to the sources. Although the author's sources vary according to periods and regions, he mainly uses texts that came to prominence in the later period of Islamic sciences. This shows that the book relies on the accumulation of knowledge shaped in what is seen as the period of renewal or the second classical period of Islamic thought. In the entries on Islamic law, the literature shaped around certain books stands out.

This article will first provide information about al-Thānawī as a Ḥanafī author and jurist. It will then focus on how the sciences of fiqh are presented in *Kashshāf*, analyze the data regarding the enumeration and classification of entries related to Islamic law, and examine the frequency with which the author references various sources. The article will discuss the possibility of reading the book as a dictionary of Islamic law by placing *Kashshāf* within the tradition of the writing of the terms of jurisprudence (*iṣṭilāḥāt fiqhīyya*).

Keywords: Terminology of Islamic law (*iṣṭilāḥāt fiqhīyya*), Term, Glossary, al-Tahānawī, *Kashshāf*, Indian subcontinent, Hanafiyya

1. Giriş

İslam edebî kültüründe sözlük çalışmalarının hicrî ilk asırlara kadar uzanan köklü bir geçmişi vardır. Ayet ve hadislerde geçen kelimelerin asli anlamlarının tespit ve zaptı gâyesinin yön verdiği bu çalışmalar kısa sürede nasları aşan bir çerçeveye kavuşarak Arap dil varlığının kuşatıcı bir şekilde kaydını hedefleyen bir çerçevede ilerler. Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) Arap dilinin bütün kelimelerini kapsayan ilk sözlük olarak kabul edilen *Kitâbü'l-'ayn*'ı, ilk iki asırdaki çalışmaların bir hasılası sayılır.¹ Bu çalışmaları takiben, İslamî ilimlerin tedvinini takip eden ilk asırlardan itibaren bu ilimlerin dil varlığını (*lügat*) teşkil eden özel kelime ve kavramları açıklamayı gaye edinen çalışmalara rastlanır. Bunların bir kısmı, ilgili metinlerde geçen ve anlamları herkesçe malum olmayan bazı kelime ve tabirleri (*garîb/garâib*) açıklarken, diğer bir kısmı bu metinlerde daha özel anlamlar kazanarak birer terim ve kavrama dönüşmüş kelimeleri (*mustalah-istilâhât*) açıklar.

Fıkıhla ilgili ilk ıstılah derlemeleri, muhtelif mezhepleri temsil eden muteber metinler etrafında şekillenmiştir. Hemen bütün mezheplerde örneklerine rastlanan bu tür çalışmalarda fıkıh kitaplarında geçen ve anlamı herkesçe bilinmesi beklenmeyen özel kelime, tabir ve ıstılahlar tanıtılır. Hanefî mezhebinde bu yazım türünün ilk örnekleri Necmeddin en-Neseffî'nin *Tilbetü't-talebe*'si (ö. 537/1142) ile Mutarrızî'nin (ö. 610/1213) *el-Muğrib fi tertibi'l-Mu'rib*'idir. Şâfiî mezhebinde Ezherî'nin (ö. 370/980) *ez-Zâhir fi garîbi elfâzi's-Şâfiî* adlı eseriyle İbn Fâris el-Kazvîni'nin (ö. 395/1004) *Hilyetü'l-fukahâ'sı*; Mâlikî mezhebinde Cübbî'nin *Şerhu garîbi elfâzi'l-Müdevvene*'si ve Hanbelî mezhebinde Şemseddin Ebu'l-Feth el-Ba'î'nin (ö. 709/1309) *el-Mutli' alâ ebvâbi'l-Mukni*'si temel kaynaklar etrafında şekillenmiş fıkıh/mezhep sözlükleridir. İlerleyen dönemlerde bütün ilimleri kuşatma gayesiyle hareket eden kimi müellifler, mezhep ayırımına gitmeksizin bütün fikhî ıstılahları derlemeyi ve tanımlarını sunmayı hedefleyen geniş kapsamlı metinler hazırlamışlardır.²

Genel sözlük yazımında gelişmeler ile ilimlere özel sözlüklerin yazımını takip eden bir sonraki aşama, bütün ilimleri kuşatmayı amaçlayan genel sözlüklerin hazırlanması olmuştur. İlimlere dair ıstılahların açıklamasına genel sözlüklerde de rastlanmakla birlikte, kimi müellifler sadece ıstılahları derleyen çalışmalar da hazırlamıştır. Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *et-Ta'rifât*'ı, Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin (ö. 1095/1684) *el-Külliyât*'ı ve Ahmed-nagari'nin (ö. 1200/1785) *Düstûru'l-ulemâ'sı* bu alanda öne çıkan eserlerden bazılarıdır. Tehânevî'nin *Keşşâfu istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm* adlı eseri, terim ve kavram sözlükleri sahasında hazırlanmış çalışmaların en geniş kapsamlı olanıdır.³

1 Arapça sözlük çalışmalarının gelişimi hakkında daha geniş bilgi için bk. Soner Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", 23-77.

2 Fıkıh ıstılahları yazımının gelişimi ve öne çıkan eserler hakkında daha geniş bilgi için bk. Nail Okuyucu, "Fıkıh ıstılahları Yazımına Dair Bazı Değıniler ve On Sekizinci Yüzyılın Sonlarından Müellifi Meçhul Bir Fıkıh Lügatçesi", 593-601.

3 İlk kez 1279-1279'da/1862'de neşredilen *Keşşâf*, İstanbul ve Kahire başta olmak üzere birçok ilim merkezinde defalarca neşredilmiş ve her daim yoğun bir ilgiye mazhar olmuştur. Kitabın baskıları ve

Keşşâf hakkında daha önce neşredilmiş birtakım çalışmalarda eser ilim ve temalara göre muhtelif açılardan tetkike konu olmuştur. İsmail Lala, “Hüviyet” maddesinden hareketle Tehânevî'nin üslubunu bahse konu edinen bir makale kaleme almıştır.⁴ Hüseyin Abdullatif Abdullah, *Keşşâf*'ta aruz ilmiyle ilgili maddeleri bir makalede incelemiştir.⁵ Mahmut Ulu, tasavvufî makamlarla ilgili maddeleri tetkik eden bir makale yayınlarken,⁶ Adem Evmeş ve Yunus Emre Akbay'ın müşterek makalesinde mantık maddelerinin bir kısmı incelenmiştir.⁷ *Keşşâf*'ı fikhî muhtevası üzerinden inceleme bir çalışma henüz yapılmamış olup bu makalede mevcut literatüre İslam hukuku cihetinden bir katkı sunulması amaçlanmaktadır. Çalışmada ilk olarak Tehânevî Hanefî bir fakih olarak tanıtılıp fikhî yönüyle ilgili bilgiler verilecek, ardından *Keşşâf*'ta fıkıh ilimlerinin nasıl takdim edildiği üzerinde durulacak, fıkıhla ilgili maddelerin sayım ve tasnifiyle ilgili veriler tahlil edilecek, müellifin hangi kaynaklara ne sıklıkta müracaat ettiği yine veriler üzerinden işlenecektir. Makale, *Keşşâf*'ı istilâhât-ı fıkhiyye yazım geleneği içerisine yerleştirerek kitabı bir fıkıh sözlüğü olarak okumanın imkânını tartışacaktır.

2. Hanefî Bir Müellif Fakih Olarak Tehânevî

Muhammed A'lâ⁸ b. Ali b. Hâmid b. Sâbir et-Tehânevî, Hindistan'ın Uttar Pradesh eyaleti şehirlerinden Muzaffarnagar'a bağlı Tehâne (Thana Bhawan/تهانة بهون) beldesinde doğdu. Burası, Muzaffarnagar'a 35 km., Delhi şehrine 125 km., Diyûbend'e ise 50 km. mesafe uzaklıkta bir ilçe merkezidir. Müslümanlarca Tehâne diye anılan yer, Hindularca Devi Bhawan Hindu tapınağına nispetle Thana Bhawan diye anılmaktadır.⁹ Diyûbend ekolünün meşhur temsilcisi Eşref Ali et-Tehânevî (ö. 1943) de burada doğmuştur.¹⁰ Eşref Ali'nin yeğeni ve öğrencisi olan son devrin büyük hadis ve fıkıh alimlerinden, *İ'lâü's-sünen* müellifi Zafer Ahmed (ö. 1974) de buraya nispetle Tehânevî diye anılır.¹¹ Memleketine

hususiyetleri için bk. *Keşşâf*, 1: 42-43 (neşir heyeti başkanı Refik el-Acem'in mukaddimesi).

4 Lala, “An Analysis of Muḥammad ibn 'Alī al-Tahānawī's Approach in *Kashshāf iṣṭilāḥāt al-funūn* – The entry of huwiyya”, 14-34.

5 Abdullah, “el-Bahsü'l-arûzî fî Mevsûati Keşşâfî Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm li't-Tehânevî”, 313-357.

6 Ulu, “Tehânevî'nin Keşşâfî Istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm Adlı Ansiklopedik Eserindeki Tasavvufî Makamlarla İlgili Maddelere İlişkin Bir İnceleme”, 259-284.

7 Evmeş-Akbay, “Tehânevî'nin Keşşâfî Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm Adlı Eserinde Yer Alan Tasavvurât ile İlgili Maddeler Üzerine Bir İnceleme”, 333-353.

8 İkinci ismi bazı kaynaklarda sehven Ali diye kaydedilmiş ise de doğrusu A'lâ'dır. Bk. Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtir*, 6: 804. Tehânevî, *Ahkâmu'l-arâzî*'nin mukaddimesinde ismini şöyle zikreder: Kadı Muhammed A'lâ b. Kadı Muhammed Hâmid b. Mevlânâ Etka'l-ulemâ fî zamânihî Muhammed Sâbir el-Fârûkî et-Tehânevî”. Bk. *Ahkâmu'l-arâzî*, 63.

9 https://en.wikipedia.org/wiki/Thana_Bhawan (erişim: 22.03.2025)

10 A. S. Bazmee Ansari, “Eşref Ali”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/esref-ali> (22.03.2025).

11 Ebubekir Sifil, “Zafer Ahmed Tehânevî”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zafer-ahmed-tehanevi> (22.03.2025). Tehâne'de yetişen diğer alimler hakkında bk. Cemil Ahmed, *Hareketü't-te'lîf bi'l-lügati'l-Arabiyye fî'l-iklîmî's-şimâli'l-Hindî fî'l-karnî's-sâmin aşer ve't-tâsi' aşer*, 168-172.

nispette Tehânevî nisbesiyle meşhur olan Muhammed b. A'lâ, Hz. Ömer'in soyundan geldiğine işaret eden "el-Ömerî" ve "el-Fârûkî" nisbelerini de taşır. Hindistan'ın kuzeybatı bölgesinde kendilerini Hz. Ömer'e nispet eden bir Müslüman topluluk bulunuyordu. Nitekim Handeş bölgesinde 772/1009-1370/1601 yılları arasında hüküm süren Fârûkîler Hânedanı da soylarını Hz. Ömer'e dayandırırılar.¹²

Doğum tarihi hakkında kaynakların sessiz kaldığı Tehânevî'nin 11./17. asrın sonlarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.¹³ Yaşadığı bölgede bilinen ve itibar edilen bir ulema ailesinden gelen Tehânevî'nin babası "şeyh", dedesi "kadî", büyük dedesi ise "etka'l-ulemâ" diye anılır.¹⁴ Nesebini sunarken babasından "Kadî Muhammed Hâmid", dedesinden "Etka'l-ulemâ fî zamânihi" diye bahseder.¹⁵ *Keşşâf*'ta "mevlânâ" diye andığı dedesi Hâmid b. Sâbir'den yaptığı alıntılar, kendisinin Beyzâvî tefsiri üzerine bir haşiye ve *Şerhu'l-Mevâkıf*'in Çelebi haşiyesi üzerine bir talika kaleme aldığını göstermektedir.¹⁶

Bütün eğitimini aile içerisinde aldığı anlaşılan Tehânevî'nin kendi ifadesine göre tek hocası babası Ali b. Hâmid'dir. Babasından Arapça ile nahiv ve fıkıh ilimlerini tahsil ettikten sonra aklî ilimlere merak saran Tehânevî, ilgili kitapları temin edip kendi başına bunları mütalaa etmek suretiyle tahsilini ilerletti.¹⁷ Tehânevî, *Keşşâf*'ın mukaddimesinde bu süreçten şu cümlelerle bahseder:

Kıymetli hocam ve babamdan Arap dili ilimleriyle şer'î ilimlerin tahsilini tamamlayınca hikemî-felsefî ilimlerden tabîî hikmet ve ilâhiyye ile riyâzî ilimlerden matematik, hendese, hey'et, usturlab ve diğer ilimlerin zenginliklerini edinebilmek için olanca gayretimi harcadım. Bu ilimleri hocalardan tahsil etme imkânı bulamadığım için epeyce bir süre elimde mevcut muhtasarları mütalaa etmek suretiyle ilerledim. Allah Teâlâ bunları öğrenebilmemi bana ihsan etti. Mütalaaalarım esnasında ıstılahları seçip derledim ve herkes istifade edebilsin diye konularına göre tasnif edip alfabetik sıraya göre kaydettim. Aynı yöntemi diğer ilimlerde de takip ederek birkaç sene zarfında kapsamlı bir kitap hazırlayabildim. Çalışmanın müsveddesini 1158 yılında tamamladım ve ona *Keşşâfu ıstılâhati'l-fünûn ve'l-ulûm* adını verdim. Kitabı, Arapça lafızlar ve diğer dillerden lafızlar olmak üzere iki fenne göre tertip ettim.¹⁸

12 Enver Konukçu, "Fârûkîler", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/farukiler> (22.03.2025). Eşref Ali et-Tehânevî de "el-Fârûkî" nisbesine sahiptir.

13 Bk. Tehânevî, *Keşşâf*, 40 (naşirin mukaddimesi).

14 Nasuhi Ünal Karaarslan, "Keşşâfı İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-Ulûm", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kessafu-istilahatil-funun-vel-ulum> (28.03.2025).

15 Tehânevî, *Ahkâmu'l-arâzî*, 63.

16 Bk. Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhâtı'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1: 183 (İslam md.), 431 (Teselsül md.), 996 (Seyr md.); 2: 1189 (Atıf md.), 1265 (Fezleke md.).

17 Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 6: 804.

18 Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 1-2.

Tehânevî'nin yaygın usulün dışına çıkarak ilimleri hocalar vasıtasıyla değil de otodikt bir yöntemle tahsil edişi yeni bir çalışma tarzı geliştirmesini sağladı. Bu süreçte dinî ilimlerin yanı sıra mantık, fizik, matematik ve metafizik gibi felsefî ilimlerdeki birikimini şahsi çabalarıyla edinen Tehânevî, okuduğu kitaplardan ilim ve fenlere ait kavram ve ıstılahları derledi. Böylelikle, nihayetinde *Keşşâf*'ı ortaya çıkaracak bir hazırlık sürecine girdi. Tehânevî'nin babası dışında kimseden ders almaması, kitapları merkeze alarak vaktinin büyük bir kısmını metin mütalaasıyla geçirmesi ve ıstılah odaklı ilerleyişi bu yöntemin bileşenleridir.

Tehânevî, ilimlerin tahsilinde ıstılah bilgisinin önemine ve kendisi açısından taşıdığı kıymete şu cümlelerle değinir:

Müdevven ilimlerin ve revaçtaki fenlerin tahsilinde öğrenciyi üstatlara en çok muhtaç bırakan husus, ıstılahları ayırt etmedeki güçlülüktür (*ıştibâhu'l-ıstılah*). Zira her ilmin kendine mahsus bir ıstılahı olup tahsile başlayan öğrenci bu bilgiyi elde etmemişse ilimde mesafe kat etmesi çok güçleşir ve rehberden yoksun kalır. İstılah öğrenmenin yolu ya üstatlara ya da ıstılahların derlendiği *Bahru'l-cevâhir*, tıp ilmine dair *Hudûdu'l-emrâz*, tasavvuf ilmine dair *el-Letâifü'l-Eşrefiyye* vb. eserlere müracaat etmektir. Tedavüldeki bütün ilimlerin ıstılahlarını kapsayan bir esere tesadüf etmiş değilim. Tahsilim sırasında hep içimden bütün ilimlerin ıstılahlarını kuşatacak ve bu sayede öğrencinin üstatlara müracaatına gerek bırakmayacak bir kitap hazırlamak geçirdi. Öğrenci Arap dili ilimlerini tahsil ettikten sonra artık hocalara teberrüken ve de ibadet gayesiyle senet/icâzet alma dışında bir muhtaçlığı kalmayın diye düşünürdüm.¹⁹

Tehânevî'nin meşhur hocaları olmadığı gibi öne çıkan herhangi bir talebesi de yoktur. Bu durum, kendisinin bir tür uzlet hayatı içinde ilimle kendi kendine meşgul olduğunu gösteriyor. Tehâne dışına çıktığına dair herhangi bir kayıt bulunmayan Tehânevî, Eşref Ali'nin aktardığına göre memleketi Tehâne'de Bâbürlü Sultanı Âlemgîr Evrengzîb (1068-1118/1658-1707) döneminde bir süre kadılık üstlenmiştir. Bu vazife, Evrengzîb'in saltanatının son yıllarına tesadüf etmiş olmalıdır.²⁰ Bütün hayatını geçirdiği memleketinde vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir. Vefat tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Ebu'l-Hasen en-Nedvî bazı kaynaklardan hareketle onun 1191/1777 yılının ikinci yarısında öldüğünü belirtir.²¹ Kabri hâlihazırda bir ziyaretgâh hüviyetinde olup ilim talebeleri zaman zaman burayı ziyaret eder. Ziyaretçilerin manevî feyze mazhar olduğuna inanılan bu kabrin başında öğrenciler teberrüken kitap mütalaasında bulunurlar.²²

19 Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 1.

20 Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 6: 805.

21 Bk. Tehânevî, *Ahkâmu'l-arâzî*, 64 (naşirin mukaddimesi). Nûrulhasen Râşid el-Kandehlevî'nin Urduca yazdığı bir makaleye dayanan Kefil Ahmed el-Kâsımî, "Tehânevî" imza ve mührünü taşıyan belgelerin 1191 senesine kadar geldiği ve bu tarihten sonra görülmediğinden hareketle onun bu tarihte öldüğünü kabul eder. Bk. Alâvine, *Zeylû'l-A'lâm*, 261-262.

22 R. Sellheim, "al-Tahânawî", *ET*, 10:98.

Tehânevî'nin ilmî mesaisinin önemli bir kısmının Hanefî fıkıhı ve aklî ilimler olmak üzere iki hatta ilerlediği söylenebilir. En önemli eseri olan *Keşşâf* bu mesainin hangi alanlarda ağırlık kazandığını açıkça göstermektedir. Nitekim bu eser haricinde kendisine iki kitap daha nispet edilmekte olup biri tefsire dair *Sebku'l-gâyât fî neski'l-âyât*, diğeri ise fıkıhla ilgili *Ahkâmu'l-arâzî*'dir. Her iki kitap da günümüze ulaşmış ve neşredilmiştir.²³ Tehânevî'nin fıkıh, kelam ve tasavvuf alanında daha başka eserlerinin de olduğu söylenmiş ise de bunlara dair tayin edici bilgilerden yoksunuz.²⁴ Mesela Kefîl Ahmed el-Kâsımî, Tehânevî'ye *Kavâidü zevî'l-erhâm* ve *Risâletü teksîr ve evfâk* adlı iki eser nispet eder.²⁵

Ahkâmu'l-arâzî, Tehânevî'nin fikhî birikimi ve dirayetini Hanefî mezhebi üzerinden sergilediği önemli bir metindir. Bir risale hacmindeki eserde Hindistan topraklarının hukukî statüsü incelenmektedir. Tehânevî bu metni, Sihlerin ve akabinde İngilizlerin işgaline maruz kalan Hindistan topraklarının eskiden beri süregelen statüsünü belirgin kılmak üzere kaleme almıştır. Kimi fakihlerin zımmîlerin zilyetliğinde bulunan toprakları fiili durumdan hareketle onlara ait mülk arazi statüsünde gördüklerini belirten Tehânevî, salt zilyetliğin mülkiyet karinesi olmadığını savunarak bu görüşe itiraz eder. Hanefî mezhebinde yüzyıllardır tartışıl原因 ve farklı dönemlerde muhtelif suretlerde yenilenen bu tartışmanın özellikle büyük siyasi değişiklikler ve nüfus hareketlerine bağlı olarak ara ara canlandığı söylenebilir.²⁶ Nitekim Tehânevî'den önce İbnü'l-Hümâm da (ö. 861/1457) Memlûk Kahiresi'nde alevlenen bu tartışmada zilyetliğin tek başına mülkiyet karinesi olmadığını savunmuştur. Mülkiyet iddiası ancak sultanın zımmîlere bu arazileri temlik ettiğinin ispatı ve hâlihazırda tasarrufta bulunan kimselerin bu zımmîlerin nesillerdir inkıtaa uğramamış varisleri olduğunun ispatı halinde kabul edilebilir.²⁷ İbnü'l-Hümâm ile aynı görüşü benimseyen Tehânevî, Hint topraklarının Osmanlı coğrafyasında meriyette bulunan mîrî arazi rejimine benzer bir statüye kavuşturulması gerektiğini savunur. Tehânevî, eserin telif sebebine mukaddimede şöyle değinir:

Günümüz alimlerinin çoğunun zihnine takılan asılsız bir düşünce (*vehm*) vardır. Onlar Hindistan topraklarının harâcî ve halihazırda bu arazileri ellerinde tutan zımmîlerin mülkü olduğunu söyleyerek onların bu araziler üzerinde gerçekleştirdikleri alım satım ve hibe gibi tasarruflara cevaz verirler. Bu düşünceye

23 *Ahkâmu'l-arâzî*'yi neşreden Abdullah et-Tarîkî, diğer kitabın da matbu olduğunu ve bazı kısımlarını mütalaa ettiğini belirtir. Bk. *Ahkâmu'l-arâzî*, 20-21 (naşirin mukaddimesi).

24 Lala, "An Analysis of Muḥammad ibn 'Alī al-Tahānawī's Approach", 17; *Arab Encyclopaedia (el-Mevsūa el-Arabīyye)*, "Muhammed b. Alī al-Tehānevī". <https://arab-ency.com.sy/details/14735/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%87%D8%A7%D9%86%D9%88%D9%8A> (20.03.2025).

25 Bk. Alâvine, *Zeylû'l-A'lâm*, 262.

26 Konu hakkında önemli bir araştırma için bk. Baber Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent*.

27 Bk. İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-Kadîr*, 6: 37-43. Daha sonra İbn Âbidîn de Şam-Mısır toprakları üzerinden tartışmaya müdahil olacak ve bu topraklar savaş yoluyla fethedilip ahalisi haraç ödeme karşılığında burada iskân edildikleri için zilyetliği mülkiyet karinesi olarak görecektir. Bk. Hamza Özen, *Arazi ve Vakıf Bağlamında Hanefî Fukahanın Örfî Hukuk Uygulamalarına Yaklaşımları*, (yüksek lisans tezi), 37-41.

kapılmalarının nedeni, zimmîlerin eski devirlerden beri bu araziler üzerinde zilyetlik tesis ettiklerini görüp itiraza konu olmamış zilyetliğin zâhir itibarıyla mülkiyet karinesi olduğuna inanmalarıdır. Devlet başkanı sabit ve maruf bir hakkın gereği olmadıkça kimsenin elinden mülkünü alamaz diyerek zimmîlerin mülkiyet hakkını savunurlar.²⁸

Tehânevî, zilyetliğin mülkiyete karine olup olmamasından başlayarak muhtelif gerekçeler ileri sürmek suretiyle bu görüşü savunanları eleştirir. Bu eleştiriler şu başlıklarda toplanabilir: 1. “Zâhir” olarak nitelenen mevcut durum bir hükmün ispatı için yeter delil olmayıp ancak başkalarının iddialarını savuşturmaya yarayabilir (*müşbit değil dâfi*'dir); 2. Zilyetlik tek başına mülkiyeti ispat edebilecek bir delil değildir; 3. Zilyetliğin muhtelif görünüşleri olup maliklikten ileri gelebileceği gibi vedâ akdinde olduğu üzere emnlikten de ileri gelebilir. Tehânevî, Hindistan topraklarının savaş yoluyla ele geçirildiği için *fey* statüsünde olduğunu ve devlet başkanının tasarrufuna tâbi hale geldiğini, onun izni olmadan hiçbir kimsenin bu toprakları mülk edinemeyeceğini, mevcut zilyetlerin malik sayılamayacağını ve mülkiyet iddialarını fetih anına kadar giden belgelerle ispat etmek zorunda olduklarını belirtir. Gerek bu belgelerin ibrazının mümkün olmayışı gerekse mevcut kullanicıların nesiller boyu mirasçı olarak bu toprakları ellerinde tuttuklarını ispat edemeyeceklerine istinaden zimmîlerin mülkiyet iddialarına itibar edilmemelidir.²⁹

Ahkâmu'l-arâzî, Tehânevî'nin fikhî dirayetine ve Hanefî fûrû fıkıh birikimine vukûfiyetine sahne olan, yazıldığı dönem itibarıyla Hindistan Müslümanları için hayati bir meseleye dönüşen arazi konusuyla ilgili önemli bir metindir. Kitap boyunca muhtelif türlerde onlarca eserden nakillerde bulunan Tehânevî'nin atfı yaptığı kitapların hemen tamamına *Keşşâf*'ta da müracaat ettiği görülür. Fıkıhın muhtelif türlerini temsil eden çok sayıda kitap ve risale, Tehânevî'nin fıkıh kütüphanesinin genişliği ve Hanefî kaynaklar üzerindeki me-saisinin derinliğini gösteren bir çeşitlilik arz eder.

28 Tehânevî, *Ahkâmu'l-arâzî*, 63-64. Tehânevî'nin bu risaledeki ana kaynağı, aynı konuda daha önce benzer görüşleri savunmak üzere *Tahktu arâzî'l-Hind* başlıklı bir eser yazan Celâlüddin et-Tehâniserî'dir (ö. 969/1562). Tehâniserî, Çiştîye tarikatının Sâbiriyye koluna mensup Hindistanlı alim ve şair Abdülkuddûs el- Gengûhî'nin (ö. 944/1537) en tanınmış mürididir. Gengûhî'nin halifesi olarak kendisinden sonra hankâhında irşad vazifesini sürdürmüştür (Rıza Kurtuluş, “Gengûhî, Abdülkuddûs”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/genguhi-abdulkuddus> [21.03.2025]). Adı geçen eseri Karachi'de neşredilmiştir (1383/1963). Tehânevî, Tehâniserî'nin zimmîlerin zilyetlikten hareketle mülkiyet iddialarının geçersizliğini savunan bu metindeki yaklaşımını desteklemekle birlikte, görüşünü delillere dayandırmadan dile getirdiğini ve de kendisinin şüphe ve belirsizlikleri bütünüyle giderme gayesiyle kaynak ve delilleri de göstererek hareket edeceğini belirtir (66-67). Bunu sağlamak üzere kitabı şu dört bölüm halinde tasarlamıştır: 1. Dâru'l-İslâm, Dâru'l-harb, fey ve ganimet kavramlarının anlamı, 2. Dâru'l-İslâm arazilerinin hükümleri, 3. Arazilerin türleri ve hükümleri, 4. Hindistan arazilerinin hükümleri.

29 Tehânevî, *Ahkâmu'l-arâzî*, 64-66.

3. *Keşşâf*'ta Fıkıh İlimlerinin Takdimi ve Kitabın Fıkî Muhtevası

İslam yazınında hem ilimler tasnifi geliştiren hem de tasnife konu edilen bütün ilim ve sanatlara ait kavram ve ıstılahların tanıtımını üstlenen metinler arasında *Keşşâf* özel bir yere sahiptir. Tam adıyla *Keşşâfu ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm* olan ve *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi* ismiyle tercüme edilen bu eser, İslam medeniyet birikimini bütünüyle kuşatmayı hedefleyen oldukça kapsamlı bir kitaptır. *Keşşâf*, Türker'in tasnifiyle İslam ilim ve düşünce tarihinin ikinci döneminde kaleme alınmış bir eserdir. Râzî ve takipçilerinin “tahkik” yöntemiyle inşa ettiği bu dönem, dinî ve felsefi ilimlerin ortaya çıkıp klasik muhtevalarını kazandığı kuruluş devri ile Batı bilim ve düşüncesi etkisiyle gelişen yakın dönemin arasında yer alır. Yaklaşık beş asırlık bir zaman dilimini kuşatan bu orta dönemde akli ilimlerde geliştirilmiş görüş ve teoriler şer'î ilimlere tatbik edilmiş ve uzun yöntemsel tartışmalar boyunca bütün disiplinler bir yenilenme sürecinden geçmiştir.³⁰ İşte *Keşşâf* bu ikinci dönemin bir semeresi olup kitabın kaynakları, bu evrede kaleme alınmış ve her biri alanın klasiği haline gelmiş ana metinler ile bunlar üzerine yazılıp yaygın okunurluk elde etmiş şerhler ve haşiyelerdir. Yeni dönemde ulemanın yerleşik hale gelmiş şahıs ve kitap hiyerarşisini olduğu gibi yansıtan *Keşşâf*'ta ıstılahlara dair açıklamalar erken dönem kaynaklarından değil, bu dönemde yazılmış metin, şerh ve haşiyelerden aktarılır. Tanımları aktarmakla kalmayan Tehânevî, ıstılahlar hakkındaki açıklamaları ilgili tartışmaları da yansıtacak şekilde bir “tahkik”e tâbi tutar.³¹

Bu kitap, müellifin sunduğu ilimler tasnifi ve her bir ilim ve sanatın kavram ve ıstılahlarını derleyip tanıtma biçimi bakımından türün diğer metinlerinden farklılaşır. Şöyle ki; kavram sözlüğü mahiyetindeki eserlerin birçoğunda gelişmiş bir ilimler tasnifi bulunmamaktadır ve bu sözlüklerin hemen tamamı madde haline getirilen başlıkları kısaca tanıtan ve bir iki cümleyi geçmeyen izahlarla sınırlı kalır. O yüzden kitap bir sözlük olmanın ötesine geçebilmiş ve kapsamlı bir ansiklopedi hüviyetine bürünmüştür.³² *Keşşâf*'ın kaynak kullanımında tebellür eden ikinci hususiyetini son başlığa bırakarak burada ilimler tasnifi temasını takip ederek fıkıh odaklı bir analiz sunulacaktır.

Keşşâf, kavramlar sözlüğü türünde bir eser için oldukça uzun sayılabilecek bir girişle başlar. Kitabın konusu ilimler ve sanatlarda mütedavel terimleri tanıtmaq olduğu için müellif ilk olarak ilim kavramını felsefî bir irdelemeye tâbi tutmak istemiştir. Tehânevî,

30 *İslâm Düşünce Atlası*'ndaki dönemlendirme teşebbüsünde bu evreye “Yenilenme Dönemi” adı verilmiş ve dönemin birinci ve ikinci yarısında metafizik geleneklerin yöntemleri ve iddialarına yönelik düşünürlerin tutumları nedeniyle kendi içinde “Erken Yenilenme” ve “Geç Yenilenme” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bk. Ömer Türker, “Yenilenme Dönemi”, 3: 798-816.

31 Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 10 (Ömer Türker'in “Giriş” başlıklı takdim yazısı).

32 *Keşşâf*'ın Türkçe çeviri editörü Ömer Türker, kitabın “(i) yazıldığı dönemin temel ilgilerini yansıtmaması ve (ii) bulunduğu literatürün temel hususiyetlerini yansıtmakla birlikte kapsamı, ayrıntısı, dikkati ve kaynak çeşitliliğiyle benzerlerinden ayrıştığını” belirtir. Bk. Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 7 (“Giriş” başlıklı takdim yazısı).

yaklaşık yetmiş sayfalık bu giriş kısmında muhtelif ilim tasniflerini aktarması akabinde ilim lafzının tanımından bilim anlamında kullanılan ilim kelimesinin izahına, ardından tasnifte sıraladığı ilimlerin kapsamlı bir tanıtımına geçer.³³ Burada herhangi bir disip- lin merkeze alınmadığı ve bilimler/sanatlar bilgi felsefesi açısından ele alındığı için gerek fıkha gerekse diğer ilimlere dair yapılan atıf ve değiniler temsilen anmanın ötesine geç- mez. Yine de bu atıfları dikkate alarak ilimler tasnifinde fıkıhın nerede durduğuna Tehâ- nevî'nin nazarıyla bakmaya çalışabiliriz.

Tehânevî ilk olarak ilim kavramı ve bunun öznesinin kim olduğuyla ilgilenmiştir. Kime ilim sahibi denileceğiyle ilgili iki farklı yaklaşımı yani bir şahsın bir ilmin alimi sa- yılabilmesi için o ilmin meselelerini delilleriyle bilmesinin şart olup olmadığı hakkındaki görüşleri aktardıktan sonra herhangi bir alanın meseleleri hakkında bilgi sahibi olmak ile onda meleke edinmek arasındaki farka değinir. Kendisinin açık bir tercihte bulun- mamakla birlikte ikinci anlamı biraz daha öne çıkardığını söylemek mümkündür. Bu ta- nımları fıkha uyarladığımızda, bu ilmin “fıkıh meselelerini bilmek” ve “fıkıh meselelerini delilleriyle bilmek” diye iki farklı şekilde tanımlanabileceğini söylemek mümkün olur. Ni- tekim Tehânevî bu bahsi sonlandırırken örneği fıkıh bilgisinin öznesi yani fakih üzerin- den vererek şöyle der:

Özetle, istihsâl melekesi ilim değildir. Buradaki asıl soru şudur: Bir ilmin birçok meselesini zihinde hazır hale getirme (*istihdâr*) melekesi, kalan meseleleri elde etme (*istihsâl*) etme melekesiyle birlikte ilim midir yoksa değil midir? Her ne kadar bazı sorulara cevap vermekte âciz kalsalar da mezhep imamlarına fakih derken hakiki anlamı kastedenler, istihsâl melekesinin istihdâr melekesi ile bir- likte ilim ifade ettiği görüşünü savunmuşlardır. Bizim gibi, fakih adlandırmasını hakikat değil de mecaz kabul edenler ise buna gerek görmemişlerdir.³⁴

Tehânevî, ilmin meleke sahibi olma manasını fıkha uyarlarken fakihin salt istihsâl melekesi edinebilmiş kimse olarak görülmesini doğru bulmaz ve buna istihdâr meleke- sinin de eklenmesi gerektiğini savunur. Yani fıkıhla iştigal etmiş birisine “alim/fakih” di- yebilmek için bu kimsenin hem fıkıh ilminde bahse konu edilen meseleleri öğrenebilecek bir kapasite ve yetkinliğe hem de bu meseleler hakkında edindiği bilgileri gerektiği zaman kullanabilecek bir zihnî cevvalliğe kavuşması gerekir.

İlmin tanımıyla ilgili bu girişi, mevzu-mesâil-mebâdi başlıkları takip eder. Tehânevî burada ilmin konusunun (*mevzû*) nasıl belirleneceği ile ilgili görüşleri aktararak kısaca tartışır, meselelerin nasıl ortaya çıktığına değinir ve ilimlerin ilkelerini nereden ve nasıl aldıklarına temas eder. Burada yine fıkha doğrudan bir atıf bulunmamakla birlikte, yer

33 Mukaddimenin kitabı özgün kılan yönleri hakkında bk. Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 12 (Türker'in “Giriş” başlıklı takdim yazısı).

34 Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 5; *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 33.

yer fıkıh üzerinden örnekler verdiği görülür. Bu başlıklara dair esasa taalluk eden değerlendirmelerine ilimler tasnifinde sıra fıkha geldiğinde yer verecektir.

Tehânevî, iki farklı ilimler tasnifi sunar ve diğer tasniflere kısaca değinmekle yetinir. Önemseyip aktardığı birinci tasnif, Nazarî İlimler-Amelî İlimler ayrımıdır. Bir ilmin amelî niteliğini üç anlamdan hareketle kazanabileceğini aktaran Tehânevî, fıkıhın üçüncü anlamıyla amelî bir ilim olarak görülemeyeceğini belirtir. Zira burada amelîlik ile sürekli uygulama ve temrinle elde edilen ve zanaat olarak icra edilen marangozluk, terzilik gibi bilgi ve meslek alanları kastedilir.³⁵

İkinci tasnif, Alet İlimleri-Âlî İlimler ayrımıdır. Burada ismen zikretmese de fıkıhî âlî ilimler içerisinde saydığı açıktır. Tehânevî'nin değindiği ancak tafsil etmediği diğer ayrımlar şöyledir: Arap Dili İlimleri-Böyle Olmayan İlimler; Şer'î İlimler-Şer'î Olmayan İlimler; Hakiki İlimler-Hakiki Olmayan İlimler; Aklî İlimler-Naklî İlimler; Cüz'î İlimler-Cüz'î Olmayan İlimler.³⁶ Bu tasniflerde fıkıh ilmine yer bulmak zor olmayacaktır.

Tehânevî, bu tasnifleri aktardıktan sonra ilimleri alt başlıklarıyla sıralayıp akabinde sunacağı tanıtımda esas aldığı üçlü bir ayırım daha yapar.³⁷ Kendisinin de benimsediği anlaşılan bu tasnif şöyledir:

Arap Dili İlimleri	Şer'î İlimler	Hakiki İlimler
1. Sarf 2. Nahiv 3. Meânî 4. Beyân 5. Bedî' 6. Arûz 7. Kâfiye	1. Kelam 2. Tefsir 3. Kıraat 4. İsnad 5. Hadis 6. Fıkıh Usûlü 7. Fıkıh 8. Ferâiz 9. Sülûk	1. Mantık 2. Hikmet (Felsefe) 3. İlm-i İlâhî (Metafizik) 4. Matematik 5. Fizik 6. Tıp 7. Simya 8. Kimya 9. Hendese 10. Mimarlık 11. Menâzır (Optik) 12. Hey'et (Astronomi) 13. Nücûm (Astroloji) ³⁸

35 Nazarî-amelî ayrımının anlamlarıyla ilgili açıklaması şöyledir: "Amelî ve nazarî terimleri birkaç anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, bildiğin üzere, mutlak anlamda ilimlerin taksimindeki anlamıdır. İkincisi, felsefî ilimlerin (hikmet) taksimindeki anlamıdır. Çünkü felsefî ilimlerde amelî, varlığı bizim kudret ve seçimimize bağlı şeylerin; nazarî ise, varlığı bizim kudret ve seçimimize bağlı olmayan şeylerin ilmi anlamına gelir. Üçüncüsü, sanatların taksiminde zikredilen anlamıdır." Bk. *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 33.

36 Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 5; *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 35.

37 Tehânevî'nin ilimler tasnifiyle Taşköprizâde'nin tasnifi arasındaki benzerlik hakkında bk. Hatice Toksöz, "Muhammed Akkirmânî'nin Ta'rîfâtü'l-fünûn ve menâkübü'l-musannifin Adlı Eserinde Felsefî İlimler Algısı", 188.

38 Tehânevî, "Hakiki İlimler" başlığı altında otuz beş ilim saymakta olup diğerleri şöyledir: Baytarlık ve

Tehânevî, şer'î ilimler kısmında üç fıkıh ilmini ismen anmaktadır. Fürû ve usule ilaveten ferâizi de müstakil bir ilim sayması kayda değerdir. Ayrıca sıralama ve kurduğu bağlantıya bakılacak olursa sülûk ilmini fıkıh-ı bâtın gibi telakki ederek fıkıh ilimleriyle irtibatlandırdığını söyleyebiliriz. Zira Ebû Hanîfe'nin fıkıh tanımına getirilen "vicdânî" kaydını buraya taşıyan Tehânevî, sülûk ilmini "Nefsin lehinde ve aleyhinde olan vicdânî önermeleri bilmesi" diye tarif eder ve diğer adlarının ahlâk ilmi ve tasavvuf ilmi olduğunu belirtir.³⁹

Tehânevî, fıkıh usulü ile ilgili başlığı büyük ölçüde Sadruşşeria ve Teftâzânî'nin metinlerini esas alarak ve aralarındaki tartışmaları takip ederek tasarlamış görünmektedir. Bu bahiste, *Keşşâf*'ile kaynakları olan *et-Tavzih* ve *et-Telvih* arasındaki paralellikler rahatlıkla izlenebilir. Tehânevî, fıkıh usulünü yaygın ayrımı takip ederek iki farklı şekilde tanımlar. İlk tanım bu ilmin "usûlû'l-fıkıh" şeklinde tamlamadan yani izafetten ileri gelen anlamını, ikincisi ise bir özel isim yani alem haline gelmiş haliyle kazandığı anlamı sunar.⁴⁰ İzafette geçen usul kelimesini sözlük anlamıyla (*lügavî*) kayıtlayan Tehânevî, buna deliller anlamı verir. Sözlük anlamıyla *asl*, bir şeyin kendisine dayandığı şeyi belirtir. Dayanma duyusal olabileceği gibi akli de olabilir; çatı duvarlara, hükümse delillere dayanır. Fıkıh kelimesi akli bir tamlayan olduğu için asl/usulü de akli bir şey olacaktır, yani fıkıhın dayandığı deliller onların usulüdür. İzafet tamlaması bir şeyi diğerine özgüleme manası da kattığı için usûlû'l-fıkıh, "fıkıhın üzerine inşa edildiği ve dayandığı şey olmak bakımından" fıkıha özgü delilleri ifade etmektedir. İzafete dayalı bu anlam fıkıh usulü kitaplarında incelenen bütün başlıkları ihata edemediği için özel isim anlamındaki kullanımı daha yaygın kabul görmüştür. Tehânevî burada ictihad, tercih vb. başlıkların fıkıhın dayanağı olup olmadığı tartışmasına değinir ve bu meyanda dile getirilen bir itiraza ve dile getirilen problemin çözümüne yönelik teklife atıfta bulunur. İzafete dayalı anlamın bütün konuları kuşatmamasından ötürü özellikle fıkıh usulü kitaplarında görülen bir tanımı da nakletme gereği duyar: "Fıkıh usulü fıkıhın delilleri, bu delillerin şer'î hükümlere delalet ediş yönleri ve söz konusu delillendirmeyi yapan kişinin bütün bu unsurlar bakımından durumunun keyfiyetidir."⁴¹

Avcılık, Firâset, Rüya Tabiri, Yıldızlar, Sihir, Tılsımlar, Çiftçilik, Adet, Yakıcı Aynalar, Ağırlık Merkezleri, Mesâha, Suların Çıkarılması, Ağırlıkların Taşınması, Benkemât, Harp Aletleri, Ruhânî Aletler, Zicler ve Takvimler, Mevâkî, Gözlemin Keyfiyeti, Küreyi düzlem haline getirme, Gölge ölçüm aletleri, Gökyüzü ve Alem, Nücûm. Bk. *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 77-99.

39 Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 42; *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 77. Tehânevî hem usul hem de fürû-ı fıkıh başlıklarının ilk cümlesinde *Mecma'ü's-sülûk*'ten bir alıntıyla giriş yapar ve bu eserde her iki ilmin de dirayet ilmi olarak nitelendiğini aktarır.

40 Bu ikili tanımlama için bk. İzmirî, *Hâşiye alâ Mir'âtî'l-usûl*, 1: 41-44.

41 Tehânevî bu tanımı Âmidî'nin *el-İhkâm*'ından nakleder. Aynı tanımı yaklaşık ifadelerle Râzî'nin *el-Mahsûl*'ünden de aktarır ve Seyyid Şerif el-Cürânî'nin *Şerhu Muhtasari'l-usûl* isimli eserinde hâşiyesinde bu tanıma yer verdiğini nakleder. Bk. *Keşşâf*, 1: 37-38; *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 70-71.

Tehânevî, fıkıh usulünü belirli bir ilmin adı yani lakap olması bakımından tarif ederken şu tanımı aktarır: “Fıkıh usulü, kendisiyle fıkıh bilgisine tahkik üzere (*alâ vecihî't-tahkîk*) ulaşılan kaidelerin bilgisidir.”⁴² Bu tanım, Sadruşşerîa'nın *et-Tenkîh*'inden alınmıştır. Tehânevî tanım etrafındaki tartışmaları bu kitap üzerine yine müellife ait *et-Tavzîh* şerhi ve Teftâzânî'ye ait *et-Telvîh* haşiyesinden hareketle takip eder. Bu tanım etrafında şu meseleler tartışmaya konu olmuştur: 1. Kaidenin anlamı, 2. Ulaşmanın anlamı, 3. Tahkik üzere olmanın anlamı. Kaide, “fıkıh meselelerini ispatlamada delilin iki öncülünden (*mukaddime*) biri olan küllî önermeler (*kaziyye*)” olarak tanımlanır. Ulaşma ise “fıkıhla ilişkili olan yakın ulaşmadır (*et-tevassulu'l-karîb*)”. Bu iki kelime yani kaide ile yakın anlamda ulaşma arasında kurulan bağ, fıkıh usulünde yer bulacak önermelerin sınırlarını da çizmektedir. Arap dilinin ve kelimelerin kaideleri fıkıhla ilişkilidir ancak bu kaidelerin bilgisi fikhî hükümlere yakın değil uzak bir ulaşma sağlayabilir. Aynı durum matematik ve mantık kaideleri hakkında da geçerlidir. Fıkıh usulündeki kaideler doğrudan fıkha ulaştırmakta iken adı geçen ilimlerin kaideleri böyle değildir. Mesela mantık kaidelerinin fıkha ve fıkıh dışı alanlara nispeti eşit olup ancak doğrudan fikhî hüküm bilgisine erişim sunmamaktadır. Üçüncü mesele yani tahkik üzere ulaşma kaydı, bu ilmin kaidelerini hilaf ve cedel ilmindeki kaidelerden ayırıştırma gayesine matuftur. Bu ilimler de fıkha götüren kaideleri içermektedir ancak bunları öğrenen kişi fıkha “tahkik üzere” ulaşamaz; yalnızca muhatabını belirli bir sonucu kabule zorlayacak (*ilzâm*) surette fikhî bilgilere sahip olabilir. Nasıl mantık kurallarının bütün ilimlere nispeti eşitse hilaf ve cedel kaidelerinin de fıkha ve diğer ilimlere nispeti eşittir. Bu sahada eser kaleme alan müellif fakihler fıkıh meselelerine çokça yer verdikleri ve fıkıhın dakik meselelerini bu ilimler üzerine bina ettikleri için hilaf ve cedel ilimleri fıkha özgü disiplinler gibi görülür hale gelmiş ise de bu ilimlerle fıkıh arasındaki nispet, matematik ve mantıkla fıkıh arasındaki nispetten farksızdır.⁴³

Fıkıh usulü terkinin belirli bir ilmin adı yani lakabı olduğu kabulünü pekiştiren Tehânevî, bazılarının teklifinin aksine bu tamlamaya ilim kelimesini eklemeye yani bu disiplinden “fıkıh usulü ilmi” diye bahsetmeye gerek olmadığını belirtir. Tehânevî lakabî tanımını bu şekilde tasrih ettikten sonra fıkıh usulü ilmi ve kaidelerinin nasıl oluştuğuyla ilgili bir izahta bulunur ki bu izahın kaynağı yine Teftâzânî'nin *et-Telvîh*'idir.⁴⁴

42 “فهو العلم بالقواعد التي يتوصل بها إلى الفقه على وجه التحقيق” Bk. Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 38; *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 71.

43 Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 38; *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 71-72.

44 Bk. Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 38-39; *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 71-72; Sadruşşerîa, *et-Tavzîh* - Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1: 12-38. Tehânevî son olarak fıkıh usulünün müctehitlere özgü bir ilim olduğuna ve mukallitlerle ilgilenmediğine şu cümlelerle işaret eder: “Fıkıh usulünde anlatılan kaideleri kullanarak fıkha ulaşan kimse müctehittir. Çünkü fıkıh, delillerden hareketle hükümleri bilmektir. Mukallit kimsenin delili bu kapsamda değerlendirilmez. Bu nedenle Hanefilerin kaleme aldıkları fıkıh usulü kitaplarında taklit ve fetva sorma meseleleri ele alınmamıştır. Bu iki meseleyi zikredenler de bu konuları incelemenin, ictihada mukabil olması bakımından vaki olduğunu açıkça belirtmişlerdir.” Bk. aynı yer.

Tehânevî tanımının ardından mevzu ve mesâil başlıklarına intikal eder. Ona göre fıkıh usulünün konusu şer'î deliller ve hükümlerdir. İlimde konunun nasıl belirleneceği meselesi müteahhirîn döneminin öne çıkan epistemik tartışmalarından biri olup konu özellikle Sadruşşerîa ile Teftâzânî arasında geçen tartışmayla, daha doğrusu ilkinin iddialarını ikincisinin geçersiz kılma çabasıyla şer'î ilimler bağlamında yoğun bir tartışma vasatı bulmuştu.⁴⁵ Fıkıh usulünün konusunu tayin için üç görüş ileri sürülmüştür: a. Deliller, b. Hükümler, c. Her ikisi.⁴⁶ Üçüncü görüşü benimseyen Tehânevî, bu tercihinin “şer'î delillerden her biriyle, eğer söz konusu delil belirli şart ve kayıtları taşıyorsa, bir hüküm sabit olur (...). [Küllî] önerme, hükmün türleri ve hangi tür hükmün hangi tür delille -bu şeyin bir başka şeyin illeti olması gibi hükümde mevcut bulunan bir özellik sayesinde- sabit olduğu bilindiğinde küllî olarak ispatlanabilir” cümleleriyle gerekçelendirir.⁴⁷ Zira giriş kısmında da tartıştığı üzere bir ilim için birden fazla başlığı konu tayin etmek de bir başlığın birden fazla ilme konu olabileceğini söylemek de bilgi felsefesi açısından tartışmalı hususlardır. Tehânevî bu izahıyla fıkıh usulünün konusunu, “şer'î hükümleri ispat etmeleri haysiyetiyle deliller ve şer'î delillerle sabit olmaları haysiyetiyle hükümlerdir” şeklinde ikili sayan yaklaşımı öne çıkarır. Mevzu, “zâtî arazlar” üzerinden belirlendiği için deliller ve hükümlerin bu ilmin konusu oluşu şöyle temellendirilir: “Fıkıh usulünde şer'î delillerin zâtî arazları incelenmektedir. Bu zâtî arazlar da söz konusu şer'î delillerin hükmü ispat etmesidir. [Fıkıh usulünde] ayrıca hükümlerin zâtî arazları da incelenmektedir. Hükümlerin zâtî arazları da söz konusu delillerle sabit olmalarıdır.”⁴⁸

Mükellefin fiilleri ve mükellefle ilgili ehliyet vb. hususlar da hükümle ilişkili olmaları bakımından fıkıh usulü incelemelerine dahil edilir. Böylelikle fıkıh usulü mesâilinin sınırları da çizilmiş olur. Bu ilmin bütün meseleleri nihayetinde “Şu niteliklere sahip bir delilin sübutunu gösterdiği şu niteliklere sahip her hüküm sabittir” cümlesine ya da “Şöyle niteliklere sahip bir hükmü gösteren şu niteliklere sahip delil her mevcut bulunduğunda, şu hüküm sabit olur” cümlesine raci olmaktadır.⁴⁹

Tehânevî, fûrû-ı fıkıh ilmini Ebû Hanîfe'nin tanımı etrafında inceler. Buradaki ana kaynakları yine *et-Tavzîh* ve *et-Telvîh*'tir. Sadruşşerîa ve Teftâzânî'nin tartışmaya açtığı başlıkları özetleyerek aktaran Tehânevî, burada marifetin anlamı, leh ve aleyhte olmakla ne kastedildiği ve fûrû-ı fıkıhın sınırları üzerinde durur. Mesela Sadruşşerîa Ebû Hanîfe'nin “Fıkıh, kişinin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir” tanımını açıklarken, bilme (*marifet*) kelimesinin “cüzîleri delilden hareketle bilme” anlamına geldiğini belirtmiş;

45 Bu tartışmaların seyri ve Taşköprülüzâde'nin konuyla ilgili risalesi için bk. Eşref Altaş, *Felsefe ve Kelamda Konu Tartışmaları: İlimlerde Konu, İlke ve Meseleler*.

46 Bk. A. Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*, 97-104.

47 Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 39; *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 72-73.

48 Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 39-40; *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 73. Sadruşşerîa'nın iddiası ve Teftâzânî'nin eleştirileri için bk. Sadruşşerîa, *et-Tavzîh* - Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1: 38-46.

49 Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 39-40; *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 74.

Teftâzânî bu izahın yersiz olduğunu, kelimenin ne dil ne de ıstılah açısından böyle bir anlam yüklenmeye elverişli olmadığını ileri sürmüştü.⁵⁰ Lehte ve aleyhte olanları bilmek, uhrevî fayda ve zarara mütealliktir zira böyle bir tanım dinî ilim için yapıldığından ötürü dünyevi fayda ve zararın kastedildiğini söylemek uygun düşmez. Her ne kadar tanımda geçmese de fûrû-ı fıkıh lehteki ve aleyhteki durumlar içinden *amelıyyât* yani davranışa taluk edenlerin bilgisiyle sınırlıdır. Eğer bu tanımla sahibinin kastına uygun olarak amelle sınırlı bir ilim kastedilmiyorsa bu takdirde “amelen” kaydının eklenmesine gerek kalmaz.⁵¹

Tehânevî, fıkıh usulü başlığında mütekellimîn kanadını Râzî, Âmidî ve İbnü'l-Hâcib'in adlarını anarak metne dahil etmişti. Fûrû fıkhıta ise Gazzâlî'nin adını anar ancak kendisine bir mütekellim usulcü yahut Şâfiî fakihî olarak değil, kavramın tarih içindeki dönüşümünü tespit etmiş bir otorite olarak atıfta bulunur. Gazzâlî, *İhyâu ulûmî'd-dîn*'in “İlim Bâbı”nda zamanla anlamları dönüşüme uğramış beş temel dinî kavram hakkında bir başlık açmış ve fıkıh kelimesini de burada tahlil etmişti.⁵² Tehânevî, Ebû Hanîfe'nin “el-Fıkh-u'l-ekber” kullanımına işaret ettikten hemen sonra Gazzâlî'nin ilgili cümlelerini aktarır ve ilk dönemde bu kelimenin “mutlak olarak ahiret ilmi, nefsin afetlerine ilişkin incelikler ile ahirete ve dünyanın hakirliğine muttali olmak” manasında kullanıldığını belirtir. Tehânevî, mütekellim kanadın fıkıh tanımını Şâfiî metinlerinde geçen ve İmam'a da nispet edilen tarifi aktararak metne dahil eder. “Fıkıh, şer'î amelî hükümleri tafsilî delillerinden hareketle bilmektir” şeklindeki bu tanım ve içinde geçen kayıtların izahı, bu başlığın geri kalan kısmını oluşturur. İlmin/bilmenin ne anlama geldiği, fıkıhın ilim olarak tanımlanmasının doğruluğu gibi meselelere yine mezkûr kaynaklardan hareketle burada değinilir.⁵³

Tehânevî, fıkıh ilminin konusunu “vâciblik, mendupluk, helallik, haramlık ile sahihlik ve fasitlik vb. bakımdan mükellefin fiili” olarak sınırlar. Vaz'î hükümler dikkate alınarak ileri sürülen “fıkıhın konusu fiilden daha geneldir” itirazına hak vermeyen Tehânevî, bu tür hükümlerin de mükellefin fiiline raci sonuçlar taşıdığını söyler. Bu meseledeki kaynağı ise Hayâlî ve haşiyeleridir.⁵⁴ Fıkıhın mesâilî ise “Namaz farzdır” cümlesinde olduğu gibi şer'î-amelî hükümlerdir. Fıkıhın gayesi, cehennem azabından kurtulmak ve cennette sevaba nail olmak iken bir dinî ilim olması hasebiyle sahip olduğu değer de açıktır.⁵⁵ Tehânevî'nin kitabın devamında açtığı “Fıkıh” maddesi kısa ve özlü şu paragraftan oluşmaktadır:

50 Sadruşşerîa, *et-Tavzîh - Teftâzânî, et-Telvîh*, 1: 15-16.

51 Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 40; *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 74-75.

52 Bk. Gazzâlî, *İhyâu ulûmî'd-dîn*, 1: 31-33. Ayrıca bk. Okuyucu, *Fıkıh İlmine Giriş*, 144-148.

53 Bk. Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 41; *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 75-76.

54 Bk. Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 40-42; *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 76.

55 Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 42; *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 76.

Müdevven ilimlerden birisinin adıdır. Şer'î ameli hükümleri tafsili delillerinden hareketle bilmeye fıkıh denir. Bu [ilmi tahsil etmiş ve] onunla nitelenmiş kişiye fakih denir ki müctehid demektir. Muhakkik âlim Teftâzânî, Adudüddîn el-İcî'nin *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*'sı üzerine yazdığı hâşiyede şöyle demiştir: "Alimlerin ifadelerinin zahirine göre ne müctehid olmayan bir fakih ne de fakih olmayan bir müctehid tasavvur olunabilir. Mutlak olarak bakıldığında durum böyledir. Ancak eğer fıkıh için bütün hükümler[in bilgisine ulaşmaya] hazır halde olmak şartı aranır ve bütün meselelerde değil de herhangi bir meselede ictihad caiz görülürse fakih olmayan müctehidin varlığı da kabul edilmiş olur." Fıkıh, kişinin lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmesi için de kullanılır ve bu anlamıyla bütün dinî ilimleri kapsar. Bu yüzden Ebû Hanîfe (r.a.) kelâmı fıkıh-ı ekber (en büyük fıkıh) diye isimlendirmiştir. Mukaddime kısmında bu konu kapsamlı bir surette işlenmişti.⁵⁶

İlimlerle ilgili genel giriş kısmında usul ve fûrûnun ardından ferâiz ilmine de kısa bir başlık açan Tehânevî, bu ilmi "Ölünün terekesinin varisler arasında taksiminin nasıl yapılacağını inceleyen ilim" diye tanımlar ve terekenin hak sahipleri arasında taksimini konu edindiğini söyler. *Keşşâf*'ta fıkıh ilimlerinin başlık düzeyinde sunumu bunlardan ibaret olup usul ve fûrû-ı fıkıhtan doğmuş alt-disiplinler için müstakil maddeler açılmamıştır.⁵⁷

4. Fıkıhla İlgili Maddeler: Sayım, Tasnif ve İçerik

Keşşâf'ın son neşrini hazırlayan heyetin başkanı Refik el-Acem, kitapta toplam 3045 madde bulunduğunu belirtir.⁵⁸ Kitabın Türkçe tercümesini hazırlayan heyetin sekreteri H. İbrahim Ayten'in sayımına göre ise madde sayısı 3272'dir. Yine Ayten'in tasnifine göre *Keşşâf*'ta kıraat ve tefsirle ilgili 49, hadis ve tarihle ilgili 60, mezhepler ve dinler tarihiyle ilgili 127, kelamla ilgili 155, tasavvufu ilgili 416, dil ilimleriyle ilgili 518, mantıkla ilgili 178, felsefî ilimlerle (fizik-ahlak-siyaset-psikoloji) ilgili 289, matematik ve geometriyle ilgili 133, astronomiyle ilgili 182, tıpla ilgili 270, havas ilimleriyle ilgili 27, coğrafya ve kısa sözlük terimleriyle ilgili 462 madde bulunmaktadır.⁵⁹ Ayten'in listesinde fıkıhla ilgili maddelerin sayısı 406 iken, bizim sayımımızda bu sayı 536'ya çıkmıştır. Doğrudan fıkıhla ilgili maddelerin yanı sıra içeriğinde fikhî malumatın yer aldığı ve dolaylı olarak fıkıh ıstılahı sayılabilecek maddeler de ilave edildiğinde bu sayıya ulaşılmaktadır. Bu sayılara göre *Keşşâf*'ta

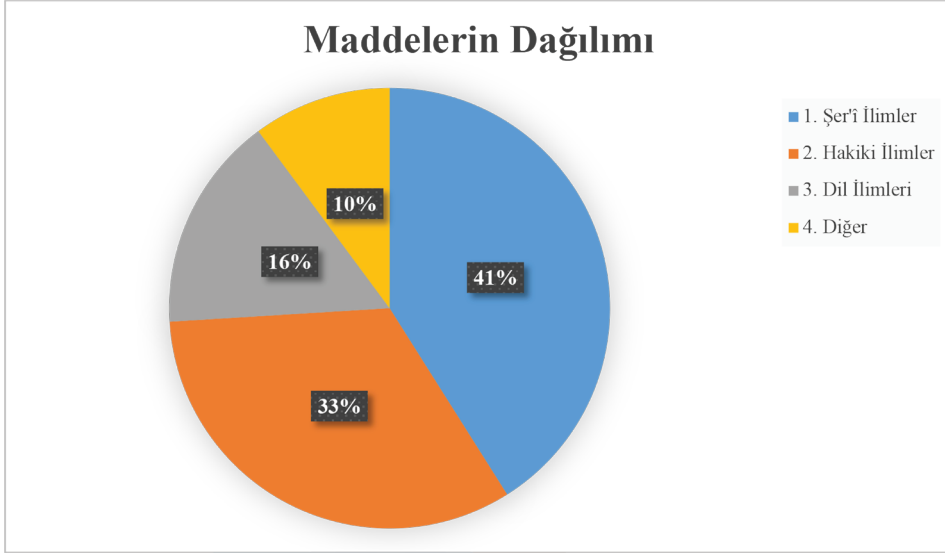
56 Tehânevî, *Keşşâf*, 2: 1282; *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 447-448. Fıkıhla doğrudan ilgili bir diğer madde "Şer'"dir. Bk. *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 4: 355-356.

57 Ferâiz, istiftâ ve siyâset gibi birkaç madde fikhın alt-disiplini olarak görülmeye elverişli bir muhtevaya sahiptir.

58 Bk. Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 47 (Refik el-Acem'in mukaddimesi).

59 Halil İbrahim Ayten, "*Keşşâfu Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*'da Sık Kullanılan Kaynaklar", yayımlanmamış çalışma.

şer'î ilimlerle ilgili yaklaşık 1343 madde varken, dil ilimleriyle ilgili 518, hakiki ilimler dediği aklî/felsefî ilimlerle ilgili yaklaşık 1079 madde bulunur.⁶⁰

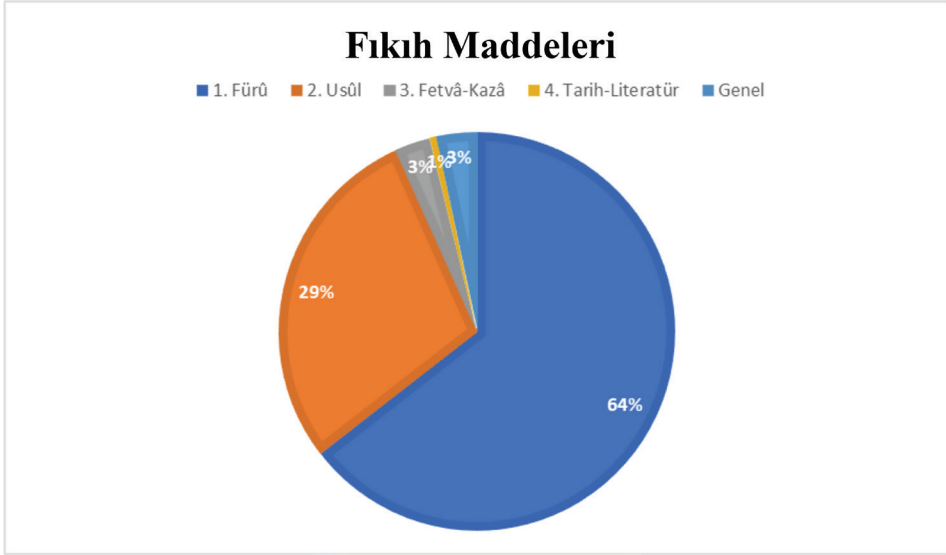

Grafik 1: *Keşşâf*'ta Yer Alan Maddelerin İlim Tasnifine Göre Dağılımı

Şer'î ilimler içinde en çok maddeye sahip olan ilim fıkıh iken onun ardından tasavvuf gelir. Tehânevî'nin en çok ihtimam gösterdiği bu iki ilmi temsil eden maddeler, kitabın yaklaşık dörtte birine; fıkıhı temsil eden maddelerse yaklaşık yedide birine karşılık gelmektedir. Tehânevî'nin kıraat, tefsir ve hadis ile ilgili yaklaşık 100 başlık açarken, dille alakalı 500'ün üzerinde başlık açması da müteahhir dönemin ilgilerini yansıtmaları bakımından dikkat çeker. Kelam ve mezhepler tarihiyle ilgili maddeler 300'ün altında kalmış iken; aklî ve tabîî ilimlerin muhtelif şubeleriyle ilgili başlıkların toplamı 1000'in üzerindedir.

Fıkıhla ilgili 536 maddenin alan ve konulara göre dağılımı şöyledir: Usulle ilgili 159 madde, fûrû ile ilgili 356 madde, fetva ve kazâyı ile ilgili 16 madde, mezhep-tarih-literatür ile ilgili 3 madde, fıkıhla ilgili genel muhtevaya sahip 18 madde.

60 Bu sayımları ve ulaşılan rakamları mutlak addetmemek gerekir. Tasnif ve bölümlemeye göre rakamlar farklılaşabilir.

Grafik 2: Fıkıh maddelerinin konulara göre dağılımı

İlimlerin ıstılahlarını derlemek için yola çıkan ve bu amaçla bütün disiplinlerin muteber kaynaklarını önüne alan Tehânevî, özel ve kendine mahsus bir tanım teorisine yaslanmadığı gibi sadece tanımları aktarıp geçmekle de yetinmemiştir. Birçok madde başlığında tanımı çevreleyen ve ilgili kavramın anlam ve kapsamına dair önem arz eden meselelere de değinmiş, böylelikle kitap -fıkıh maddeleri üzerinden söyleyecek olursak- bir tür “Kavramlarla İslam Hukuku” metnine evrilmiştir. Tehânevî'nin seçtiği kavramlar hakkında sunduğu bilgiler kullandığı kaynaklara bağlı olarak şekillenmiştir. Fûrû ve usulle ilgili ıstılahlarda belli kaynaklar öne çıkmakla birlikte çoğu maddeyi birden fazla kaynaktan yaptığı çoklu nakillerle tanıtan Tehânevî, yer yer tanım tartışmalarına müdahil olsa da tanımları netleştirme yahut tercihe şayan olan tanımı öne çıkarma gibi bir gündemle hareket etmemiştir. Bu türden müdahalelere kitapta nadiren rastlanmaktadır.⁶¹ Buna mukabil, kaynak metinlerdeki tartışmaları sıklıkla naklettiği ve hatta kadim ihtilaflara dahi yer verdiği görülür.⁶²

61 Mesela “İbâha” maddesinde “Doğruya en yakın tanımın şu olduğu söylenmiştir” ifadesine yer verir ancak bu cümle de bir nakildir. Nitekim ilgili tanımın kime ait olduğunu belirtmemiştir. Bk. *Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü*, 2: 233.

62 “İbâha” maddesinde geçen “Alimlerin çoğunluğu, ibâhanın şer’î bir hüküm olduğu konusunda ittifak etmiştir. Mu’tazile’den bazılarının göre ibâhanın, yapma ya da terk etmede zorluğun kaldırılmasından başka bir manası yoktur”, “Alimlerin çoğunluğuna göre mubah, emredilmiş fiilin kapsamına girmez. Ka’bî bu konuda farklı görüştedir. Ona göre şeriatla mübah yoktur” cümleleri bu kabilden nakillerdir. Bk. *Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü*, 2: 233-234.

Tehânevî'nin kavramları, etrafındaki tartışma ve meselelerle birlikte ele alan tarzı, fûrû fıkıh maddeleri söz konusu olduğunda Hanefî mezhebi içindeki ihtilafları, usûl-ı fıkıh söz konusu olduğunda ise fukahâ ile mütekellimîn arasında seyreden kavramsal tartışmaları metne taşımasına yol açmıştır. Mesela i'tâk, itikâf, dâr, diyânet, mütekâdim, mislî, müsâkât, mudârebe, neces gibi maddelerde tanımın beraberinde fikhî birtakım meselelere değinilir ve Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf, Şeybânî ve Züfer gibi diğer Hanefî imamları arasındaki tartışmalar nakledilir. Tehânevî tanımları fûrû fıkıh kitaplarından devşirdiği için bu gibi ayrıntıları da eserine taşıma gereği duymuş gibidir. Bu tarzı, kendisini kimi maddelerde ilgili mesâilin büyük bir kısmının taşınmasına dahi götürmüştür. Mesela bey' (1184 kelime), ihsan (578 kelime), îlâ (682 kelime), rüşvet (1523 kelime), nezir (621 kelime) gibi maddeler ıstılah tanıtımının çok ötesine geçmiş ve ilgili başlığa dair özet bir fûrû anlatısına dönüşmüştür. Rüşvet maddesi bu açıdan kayda değer olup önce rüşvetin türleri ve hükümleri zikredilir, fetva kaynaklarından görüşler nakledilir ve böylece madde bir nevi rüşvet risalesine dönüşür.⁶³

Tehânevî'nin ayrıntılı kavram anlatıları fıkıh usulü maddelerinde daha farklı bir boyuta ulaşır. Usulün temel kavramları kitap boyunca uzun uzadıya ele alınmakta, özellikle Hanefî usulcüler ile mütekellim usulcüler arasındaki temel tartışmalar özetlenmekte ve konu etrafında seyreden ihtilafların büyük bir kısmına maddelerde yer verilmektedir. Fıkıh usulü kitaplarında bölüm başlığı işlevine sahip bu maddeler kitabın geneli açısından da önemli bir konuma sahip görünmektedir. İctihad (749 kelime), icmâ (1730 kelime), edâ (1786 kelime), istihsan (1345 kelime), istidlal (966 kelime), istishab (680 kelime), asl (617 kelime), te'sîrû'l-vasf (728 kelime), tercih (634 kelime), tenbih (880 kelime), hürmet (1013 kelime), hakikat (fıkıhla ilgili kısmı 603 kelime), helal (1294 kelime), haber (2047 kelime), şart (2068 kelime), farz (1432 kelime), mücmel (1897 kelime), zâhir (1019 kelime), mantûk (871 kelime), nesih (2103 kelime) ve nas (2498 kelime) *Keşşâf*'ta öne çıkan usul maddeleridir. Tehânevî bu maddeleri işlerken tanım ve açıklamanın ötesine geçip tafsîlî ve teorik birçok tartışmaya girmiş, tanımda yer alan kayıtlarla ilgili tartışmaları özenle aktarmış, kimi zaman görüşleri değerlendirmiş ve ekollere göre değişen unsurlara işaret etmiştir. Mesela icmâ maddesi orta hacimli bir fıkıh usulü kitabının ilgili başlığına yakın bir muhtevaya sahip iken, istihsan maddesi adeta Hanefî mezhebinin bir savunusuna dönüşmüş, istidlal maddesi daha ziyade mütekellimîn usulünde ele alındığı için onların bakış açısına göre yazılmış, istishab maddesinde ise Hanefî bakış açısı öne çıkarılmış, mücmel maddesinde belirgin mezhep ayrımları yapılmış, farz maddesinde mukayeseli bir kavram analizi sunulmuş, nesih maddesinde ana meselelerin hemen hepsine yer verilmiş, nas maddesinde önemli bütün unsurlar ile ihtilaf ve tartışmalar sunulmuştur. Bu maddeleri telif ederken Tehânevî'nin adeta orta hacimde bir usul kitabı yazıyormuş gibi hareket ettiği

63 Bk. Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü*, 4: 151-154. Kelime sayıları tercümeden hareketle sunulmuştur.

görüldür. Şöyle ki; kendisi bir sözlük değil de usul kitabı yazmış olsa söz konusu kavramlar hakkında hemen hemen bu kadar bilgi ve ayrıntıya yer verebilirdi.

Keşşâf'ta yer alan fıkıh maddelerinin hepsi bilindik kavramlar değildir. Başlıkları seçerken örfî manada ıstılahlarla sınırlı kalmayan Tehânevî, fıkıh kitaplarında geçen kimi kelime ve tabirlerle özel birtakım meseleleri dahi birer ıstılah gibi tanıtılmaktadır. İlim erbabı herkesin bilemeyeceği ve bir nevi “garîbu'l-fıkıh” sayılacak ıstılahların (kanât, meyân dîhî vd.) yanı sıra özel birtakım mesele adlarının da madde başlığı olduğu vakidir (ittisâ-lû't-terbî', ittisâ-lû'l-mülâzaka, kafizû't-tahhân, muhammese vd.). Kitapta bazıları ıstılah, bazıları tabir sayılabilecek tek cümlelik maddelerin sayısı da az değildir (settûka, sukût, safî, şîrâ, afv, uhde, avl, gusûl, fer', kırâz, meded, mün'akide vd.).

Fıkıh ıstılahlarının kitapta yer alma biçimleriyle ilgili değinilmesi gereken bir diğer husus, birden fazla ilmin ortak kavramı haline gelmiş ıstılahların anlatımında görülen çoklu muhtevadır. Bu duruma usul maddelerinde dil, kelam ve mantıkla kesiştikleri yerlerde şahit olunurken, furû maddelerinde daha ziyade tasavvuf ile kesiştiği temalarda şahit olunur. Umum, husus, farz, nesih gibi maddelerde diğer nazari disiplinlere de başlık açılır. Özellikle ibâdâtla ilgili birçok madde ise fıkıh ile tasavvuf arasında gidip gelir. İhram, hac, savm, salâtû't-tesbîh, salâtû't-teheccüd maddeleri bunlara örnektir. *Keşşâf*'ta aslen fıkıh maddesi olmamasına karşın fikhî malumatın sunulduğu maddelerin sayısı da az değildir. Kelam, dil ve hadis gibi ilimlerin kimi ıstılahları içinde yeri geldikçe fıkıhla ilgili bilgilere de yer verilir. Abes, acz, akıl, alâka, atıf, beyt, bina, burhan, cüz, gybet ve hilâfet maddeleri bunlara örnektir.

5. Kaynaklar: Tür ve Dağılım

Bir terimler sözlüğü hüviyetindeki *Keşşâf*, Tehânevî'nin geniş kaynak kullanımı ve atıflarda gösterdiği hassasiyetle benzeri eserlerden farklılaşır. Kitabın hemen her cümlesi, ilgili kavramın kaynaklarını gösteren değini ve işaretlerle sona erer. *Keşşâf*'ın genelinde kullanılan kaynaklar olduğu gibi ilimlere göre hususileşen kaynakları da vardır. Tehânevî, geçmiş asırlarda benzer gayelerle hazırlanan genel sözlükler ile terim sözlüklerine haklarını teslim eder ve bunlara sıklıkla referansta bulunur. Fıkıh kavramlarında da karşımıza çıkan bu kaynaklardan en sık başvurulananlar Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ı, Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin *el-Küllîyyât*'ı ve Mutarrızî'nin Hanefî kaynakları takip ederek hazırladığı *el-Muğrib*'idir. Râgıb'ın *Müfredât*'ı, Herevî'nin tıp terimleriyle ilgili *Bahrü'l-cevâhir*'i, Cemâleddin ed-Deşteki'nin aruz ve kafiye terimleriyle ilgili *Müntehab*'ı ve Kureşî'nin *es-Sırâh*'ı yine kitap boyunca karşımıza çıkan diğer kavram sözlükleridir. Tehânevî, bu kaynaklardan yaptığı nakiller üzerinde tanım teorisinden yahut mezhep farkından ileri gelen tartışmalara girmez ve ilgili madde başlığına uygun gördüğü tanımı aktarmakla yetinir.

Tehânevî, fıkıh kavramları hakkındaki tanım ve izahları kendi nezdinde muteber ve tercihe şayan bulduğu belli metinleri takip ederek aktarır. Büyük bir kütüphaneye

yaslandığı ve geniş bir mütalaa birikiminden hareket ettiği çok bariz olan Tehânevî, yeri geldikçe muhtelif ve değişken kaynaklara da başvurmakla birlikte gerek fûrû gerekse usul maddelerinde belirli kaynaklara itimat etmiş görünmektedir. Usulde atıfta bulunduğu kaynakları nispeten daha sınırlı ve az sayıda iken fûrû maddelerindeki kaynakları daha fazla ve çeşitlidir.

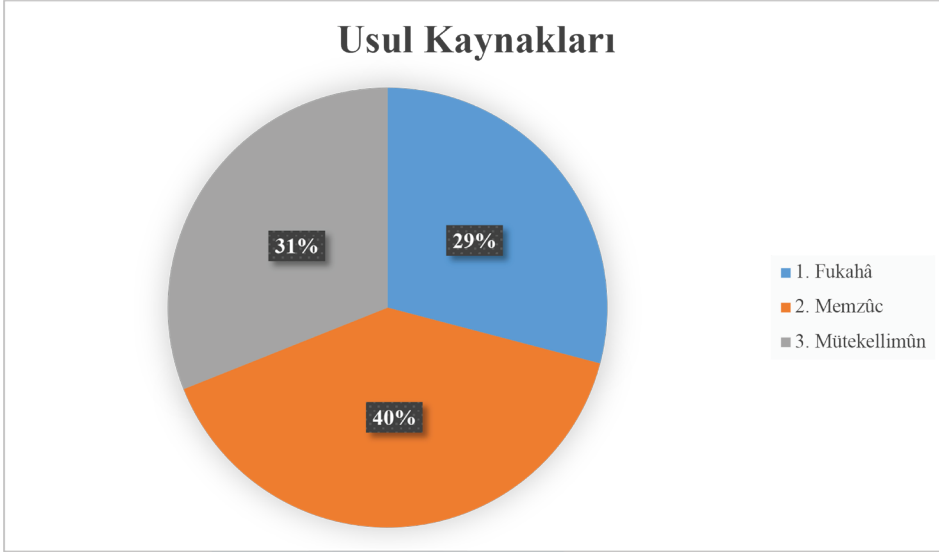
Tehânevî, usul maddelerinde sırasıyla en çok şu kaynaklara başvurur: Sadruşşerîa (*et-Tenkîh* ve *et-Tavzîh*), Teftâzânî'nin *et-Telvîh* haşiyesi ve Çelebi haşiyesi (yaklaşık 130); İbnü'l-Hâcib (*Müntehâ* ve muhtasarı), İcî şerhi, Teftâzânî ve Cürçânî haşiyeleri (yaklaşık 120); Pezdevî ve Buhârî'nin *Keşfü'l-esrâr* şerhi (yaklaşık 40); Hüsâmeddin el-Ahsikesî'nin *el-Müntehab/Hüsâmî'si* ve şerhleri (18), Molla Cîven'in *Menâr* şerhi *Nûru'l-envâr* (17), Serahsî'nin *Usûl*'ü (5), Semerkandî'nin *el-Mizân*'ı (4), Râzî'nin *el-Mahsûl*'ü (3), Âmidî'nin *el-İhkâm*'ı (2), İbnü's-Sââtî'nin *Bedüü'n-nizâm*'ı (2), Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ'sı* (2), Sirâcüd-din el-Hindî'nin *Şerhu'l-Muğnî'si* (2), Debûsî'nin *Takvîmü'l-edille'si* (1).

Tehânevî, müteahhir dönem fıkıh usulü eserlerine erken dönem kaynaklarına nispetle çok daha yoğun bir şekilde müracaat etmektedir. Bu durum, kitabın genel hususiyetleriyle uyum arz eder. Zira Türker'in de belirttiği üzere *Keşşâf*, İslam dünyasının bugün "İkinci Klasik" olarak da anılan "Yenilenme Dönemi" ilmî birikimine yaslanan bir eserdir.⁶⁴ 6./12. asır öncesinde yazılmış usul kitaplarına yapılan atıflar 10'u aşmakta zorlanırken, 6. asır ve sonrasında şekillenen yeni ilim dilinin temsilcisi konumundaki metinler çok daha yoğun şekilde kullanılmıştır. Bunlar içinde özellikle iki eser öne çıkar; sıralamada ilk iki sırada bulunan bu metinler Tehânevî'nin adeta başvuru kitapları gibidir. Hanefî mezhebinin müteahhir dönemdeki birikimini en iyi yansıtan kitaplardan biri olan Sadruşşerîa'nın *et-Tavzîh*'i ve onun etrafında şekillenen metinler (Teftâzânî ve Çelebi haşiyesi) ile yine bu dönemde mütekellim kanadın birikimini en başarılı şekilde aksettiren İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasar*'ı, İcî'nin buna yazdığı şerh ve Teftâzânî ile Cürçânî'nin haşiyeleri usul kavramlarının ana kaynakları olmuştur.

Tehânevî, Debûsî ve Serahsî gibi Hanefî usul klasiklerine çok az başvururken, Pezdevî'nin metni etrafında şekillenen hatta daha yoğun ilgi göstermiştir. Abdülaziz el-Buhârî'nin şerhinin yanı sıra yine Pezdevî'ye dayanan *Menâr* metninin şerhi olan ve Hint alt kıtasında mütedavel bulunan Molla Cîven'in *Nûru'l-envâr*'ı, Tehânevî'nin usul kaynakları arasında üçüncü sıraya yerleşirler. Tehânevî'nin Buhârî'ye olan aşinalığı, onun üzerine şerh yazdığı bir diğer metin olan Ahsikesî'nin *el-Müntehab*'ını da kaynakları arasına ekletmiş görünüyor. Tehânevî, ilk dönemin Hanefî usul klasiklerine fazla rağbet etmediği gibi mütekellim usul klasiklerine de yoğunlukla başvurmamıştır. Nitekim Gazzâlî'ye tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece iki yerde atıfta bulunur. Râzî ve Âmidî gibi yenilenme döneminin önemli kaynaklarına da sınırlı sayıda başvurması, İbnü'l-Hâcib-İcî hattıyla iktifa ettiğini gösterir. Hanefî muhitlerde mütekellim usul birikimine açılan ilk kapı sayılan,

64 Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1: 10 (Türker'in "Giriş" başlıklı takdim yazısı).

İbnü's-Sââtî'nin memzuc yazımın başlatıcısı olan kitabı da Tehânevî tarafından çok az kullanılmıştır. Anlaşılan o ki memzuc yazımın başarılı bir diğer örneği olan *et-Tavzîh*, Tehânevî'nin başka bir esere müracaat etmesine gerek bırakmamıştı.

Grafik 3: Usûl-i fıkıh maddelerinde kullanılan kaynaklar

Keşşâf'ın fûrû fıkıhla ilgili sayısı 350'yi aşan maddelerinde adı geçen kaynaklar beklediği üzere daha fazla ve de çeşitlidir. Tehânevî, 70'i aşkın kaynaktan yaptığı yüzlerce alıntıyla çok zengin bir kaynak kullanımı sergiler. Ağırlıklı olarak fûrû fıkıh kaynaklarından iktibasta bulunan Tehânevî, genel sözlüklerin yanı sıra hadis ve kelam gibi diğer ilimleri temsil eden metinlere de yeri geldikçe atıf yapar. Fıkıh kaynakları kendi mensubiyetini de yansıtacak şekilde Hanefî ağırlıklı olmakla birlikte, yer yer Şâfiî kaynaklardan da istifade etmiştir.

Tehânevî'nin fûrû-ı fıkıh maddelerinde en çok başvurduğu kaynaklar, metin-şerh-haşiye ilişkisi bakımından birbirini takip eden kitaplar halinde şöyle sıralanabilir:

A. *el-Hidâye* metin grubu: Merginânî: *el-Hidâye* (33), İbnü'l-Hümâm: *Fethü'l-Kadîr* (28), Kadızâde: *Netâicü'l-efkâr* (1), Kurlânî: *el-Kifâye* (13), Siğnâkî: *en-Nihâye* (10), Aynî: *el-Binâye* (5), Şümunnî: *Kemâlû'd-dirâye* (3), Mevlânâ Abdullah: *Hâşiyetü'l-Hidâye* (1). Yedi kitaba toplam atıf sayısı: Yaklaşık 93.

B. *Vikâyetü'r-rivâye* metin grubu: Burhânüşşeria: *Vikâyetü'r-rivâye* (22), Sadrüşşeria: *Şerhu'l-Vikâye* (23), Kuhistânî: *Câmi'u'r-rumûz* (237), Bircendî: *Şerhu Muhtasari'l-Vikâye* (94), Seyyid Mehdî: *el-Ârifîyye Hâşiyetü Şerhi'l-Vikâye* (7), Ebu'l-Mekârim b. Abdullah: *Şerhu Ebi'l-Mekârim li-Muhtasari'l-Vikâye* (*Şerhu'n-Nukâye*, 8). Altı kitaba toplam atıf sayısı: Yaklaşık 391.

C. *Kenzü'd-dekâik* metin grubu: İbn Nüceym: *el-Bahrü'r-râik* (18), *Ma'denü'l-garâib Şerhu Kenzi'd-dekâik* (6), Molla Miskin: *Şerhu Kenzi'd-dekâik* (2). Üç kitaba toplam atıf sayısı: Yaklaşık 26.

D. Kudûrî metin grubu: Nebîre-i Şeyh Ömer: *el-Muzmarât* (15), Haddâd: *el-Cevheratü'n-neyyira* (2). İki kitaba toplam atıf sayısı: Yaklaşık 17.

E. Fetva mecmuaları: *Hizânetü'r-rivâyât* (11), *Zahîriyye/Zahîratü'l-fetâvâ* (9), *Fetâvâ-yı Âlemgîriyye* (9), *Fetâvâ-yı Kâdihân* (8), *Fetâvâ-yı Bezzâziyye* (4), *Fetâvâ-yı İbrâhim Şâhî* (4), *el-Fetâvâ'l-Hânîyye/et-Tatarhânîyye* (6), *Hüsâmüddin ed-Dihlevî: Mecmau'l-berekât* (5), *el-Fetâvâ el-Hammâdiyye* (2), *Hizânetü'l-müftîn* (2), *Hülâsatü'l-fetâvâ* (3), *Nutef* (2), *el-Fetâvâ el-Kübrâ* (1), *Nevâzilü Ebi'l-Leys* (1), *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (1), *Fetâvâ'l-ihtisâb* (1), *Şerhu'l-Minhâc / Fetâvâ's-Şâfiyye* (10). On yedi kitaba toplam atıf sayısı: Yaklaşık 79.

F. Diğer metinler: Molla Hüsrev: *Dürerü'l-ahkâm* (29), Abdülaziz el-Buhârî: *el-Muhît* (22), Hâkim eş-Şehîd: *el-Kâfî* (16), İbn Nüceym: *el-Eşbâh* ve Hamevî haşiyesi (4+8), Serahsî: *el-Mebsût* (12), Cürcânî: *eş-Şerîfî şerhu's-Sirâcî* (11), Mevsilî: *el-İhtiyâr* (10), Timurtâşî: *Tenvîrü'l-ebşâr*, Haskefî'nin *ed-Dürü'l-muhtâr* ve Tahtâvî haşiyesi (2+3+2), Zâhidî: *Kunye* (7), *Ferâizü'z-Zâhidî* (1), İmâdî: *el-Fusûlü'l-İmâdiyye* (4), Hâmilî (?): *Nazm* (4), Kaşgarî: *Münyetü'l-musallî* ve Halebî şerhi (3), *el-Esâs*: 3, *Tuhfe* (3), *Misbâh* (3), Şeyh Bedreddin: *Câmiu'l-fusûleyn* (2), Sebzevârî: *Kifâyetü's-şurût* (2), Senâmî: *Nisâbu'l-ihtisâb* (2), Zendevisetî: *Nazm* (2).

Bu veriler, Tehânevî'nin fûrû fıkhıta temel kaynaklarının Merginânî'nin *el-Hidâye'si* ve onun etrafında şekillenen metinler olduğunu gösteriyor. *el-Hidâye* ve şerhlerine yaklaşık 100 kez atıfta bulunan Tehânevî, *el-Hidâye*'deki meseleler ekseninde yazılan *Vikâye*'nin şerhlerine ve bu metnin muhtasarı konumundaki *Nukâye*'nin şerhlerine çok daha fazla sayıda (yaklaşık 390 kez) atıf yapar. *Keşşâf*'taki hemen bütün fıkıh maddelerinde karşımıza çıkan birinci kaynak, bir *Nukâye* şerhi olan *Câmiu'r-rumûz*'dur (237 kez). Bunu, bir *Vikâye* şerhi olan Bircendî'nin kitabı takip eder (*Şerhu Muhtasari'l-Vikâye*, 94 kez). Bu iki metin, Tehânevî'ye bu denli kaynaklık etmeleri bakımından hususi bir izaha ihtiyaç duyar.

Horasan Hanefîlerinden olup Şah İsmail'in baskıları neticesinde Buhara'ya göçen ve burada münzevi bir hayat yaşamak durumunda kalan Şemsüddin Muhammed b. Husâ-müddin el Kuhistânî'nin (ö. 962/1554)⁶⁵ *Câmiu'r-rumûz* adını verdiği bu şerhin şöhreti, aslında Hanefî mezhebinde “fetva ve nakilde mutemet olmayan kaynaklar” arasında zikredilmesinden ileri gelir. İbn Âbidîn gibi Hanefî mezhebine mensup müftîlerin fetva verirken riayet etmesi gereken kural ve ilkelere (*âdâbu'l-iftâ/fetvâ*) dair eser vermiş fakihler, Kuhistânî'nin şerhteki genel üslubunu yetersiz buldukları için bu metnin fetvaya kaynak teşkil etmemesi gerektiğini dile getirir ve müftîleri ikaz ederler.⁶⁶ Bu kanaatin ne zaman

65 Bk. Ahmet Yaman, “Kuhistânî”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuhistani> (07.03.2025).

66 Bk. İbn Âbidîn, *Şerhu Ukûdi resmî'l-müftî*, 12-13. Muhammed Takî el-Osmânî de İbn Âbidîn'e atıfta bu

ve kimler tarafından tedavüle sokulduğu hususi bir araştırmayı gerektirmekle birlikte, en azından Tehânevî nazarında karşılıksız kaldığını söyleyebiliriz.⁶⁷ Zira mezkûr şerh *Keşşâf*'ta adı en çok geçen kitaplar arasında ilk sıralarda gelmektedir.

Kitapta Bircendî diye anılan diğer metin, adı geçen müellifin *Şerhu Muhtasari'l-Vikâye*'sidir. Çok yönlü bir alim olan Bircendî'nin (ö. 934/1527-28 [?]) muhtelif eserlerine *Keşşâf*'ta diğer ilimlere ait kavramlar esnasında da atıf yapıldığı görülür. Bircendî'nin *Vikâye* şerhi Osmanlı ve Arap coğrafyasında çok tanınan ve kullanılan bir kitap değil iken Hint alt kıtasında maruf ve mütedavel olduğu anlaşıyor. Bu itibarla kitap, Tehânevî'nin mahallilik arz eden kaynakları arasında öne çıkar. Orta hacimli bir şerh olan bu eserin nüshalarına İstanbul kütüphanelerinde rastlanmakla birlikte, Osmanlı alimlerinin gündeminde bulunan bir kitap olduğu söylenemez.⁶⁸

Tehânevî, Kudûrî ve Nesevî'nin metinleri üzerine yazılan şerh ve haşiyelerden de yoğun bir şekilde istifade etmiştir. Kudûrî şerhlerinden *el-Muzmarât* (15) ve *el-Cevheratü'n-neyyira* (2); *Kenzü'd-dekâik* şerhlerinden ise *el-Bahrü'r-râik* (18), *Ma'denü'l-garâib* (6) ve Molla Miskin şerhi (2) atıfta bulunulan kitaplardır. Molla Miskin şerhi yine Hanefiler nezdinde mutemet görülmeyen kaynaklar arasında sayılırken Tehânevî çok yoğun olmakla birlikte bu kaynağı da kullanmıştır.⁶⁹

Tehânevî, Osmanlı Hanefî kaynaklarından haberdar olup onları da yer yer kullanmaktadır. Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-ahkâm*'ı (29), Hamevî'nin *Eşbâh* haşiyesi (8), Tah-tâvî'nin *ed-Dürri'l-muhtâr* şerhi (2), Halebî'nin *Şerhu'l-Münye*'si (3), Timurtâşî'nin metni (2) ve Şeyh Bedreddin'in *Câmiu'l-fusûleyn*'i (2), Osmanlı coğrafyasında kaleme alınmış olup *Keşşâf*'ta adlarına tesadüf edilen bazı kitaplardır.

Tehânevî'nin birçok kez atıf yaptığı bir diğer fûrû kaynak grubu fetva mecmualarıdır. Bu mecmualardan birçoğu Mâverâünnehir bölgesinde yaşamış Hanefî fakihlerin fetvalarının derlendiği kaynaklar iken kimileri Hint alt kıtası Hanefilerinin fetvalarını derleyen kaynaklardır. *Fetâvâ-yı İbrâhim Şâhî* (4), *el-Fetâvâ el-Hammâdiyye* (2) ve *Fetâvâ'l-ihitâsâb* (1), *Keşşâf*'ın nispeten mahallî sayılabilecek kaynaklarıdır. *Fetâvâ-yı Âlemgîriyye* (9) ve *el-Fetâvâ'l-Hâniyye/Tatarhâniyye* (6) Hint alt kıtasında hazırlanan ama mahallî fetvalarla sınırlı görülemeyecek mecmualar olup Osmanlı ilim muhitlerinde de yaygın şekilde

uyarını tekrarlar. Bk. *Usûlü'l-iftâ ve âdâbuhû*, 174-175.

67 Kuhistânî'nin eseri hakkındaki bu şüphenin İsmâüddin el-İsferâyînî'nin değerlendirmelerine dayandığı görülür. İsferâyînî, Kuhistânî'nin kendi döneminde fıkıhta temayüz etmiş bir alim olmadığını ve sahih-zayıf, doğru-yanlış birçok şeyi tahkik etmeksizin eserinde aktardığını söyler. Yaman, bu eleştirileri akran rekabetine bağlar. Bk. Yaman, "Kuhistânî", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuhistani> (07.03.2025).

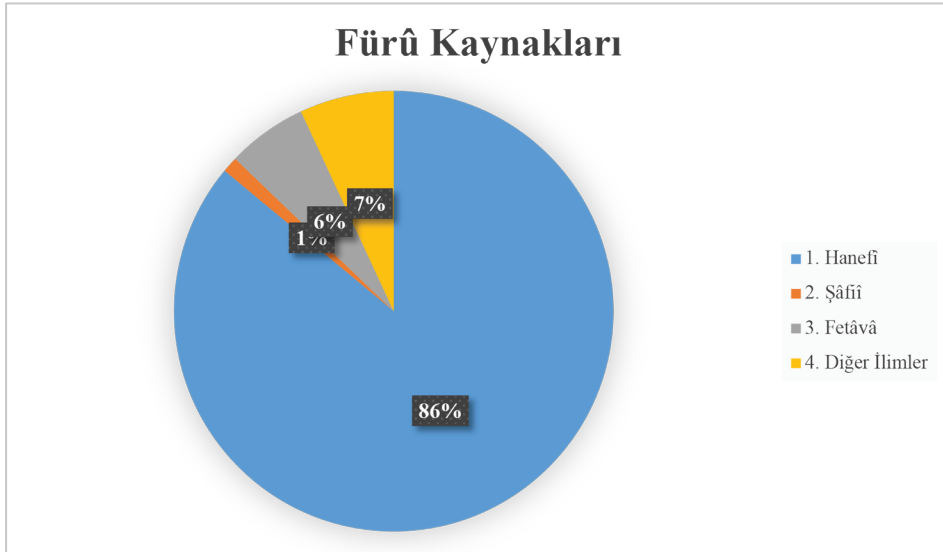
68 Bircendî ve eserleri hakkında bk. Cengiz Aydın-Gülseren Aydın, "Bircendî", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bircendi> (07.03.2025).

69 Bk. İbn Âbidîn, *Şerhu Ukûdi resmî'l-müftî*, 12; Osmânî, *Usûlü'l-iftâ ve âdâbuhû*, 176.

mütedaveldir. *el-Muhîd* de tam bir fetva mecmuası sayılmamakla birlikte nevâzil kaynaklarından nakiller yapan ve *Keşşâf*'ta sıklıkla referansa konu olan bir eserdir (22).

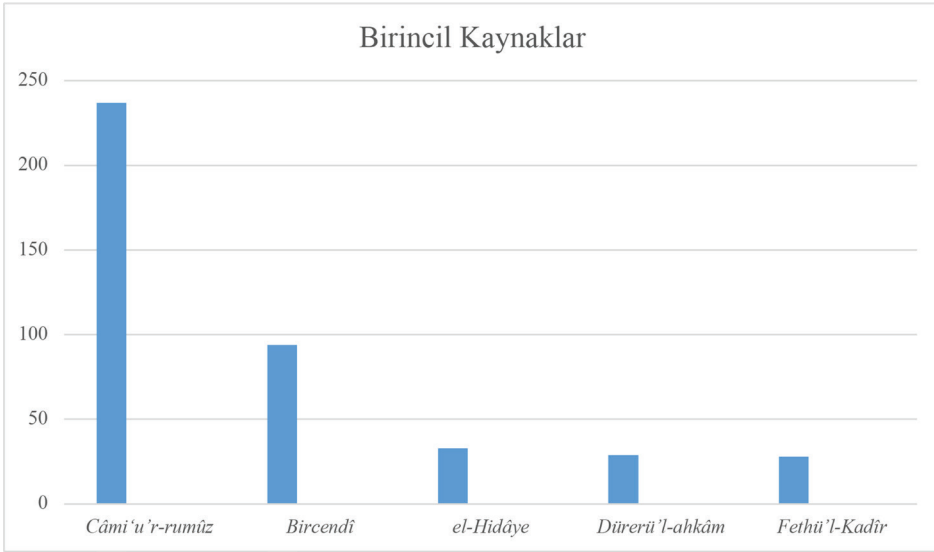
Tehânevî'nin müteahhir dönemde kullanımı nadir hale gelen kimi erken dönem kaynaklarına yaptığı atıflara da değinmek gerekir. Hâkim'in *el-Kâfî*'si (16) ve Serahsî'nin bunun üzerine yazdığı *el-Mebsût* şerhi (12), yine Hâkim'in *el-Müntekâ*'sı (1), Debûsî'nin *Es-râr*'ı (1), Zendevisetî'nin *Nazmu'l-fıkh*'ı (2), burada sayılabilecek ilk kitaplardır. Yine belli konulara hasredilmiş ve müracaat kaynağı haline gelmiş metinler de ilgili maddeler vesilesiyle *Keşşâf*'ta kendisine yer bulmuştur. Cürcânî'nin ferâizle ilgili *eş-Şerîfî şerhu's-Sirâcî*'si (11), *Ferâizü'z-Zâhidî* (1), İmâdî'nin *Fusûl*'ü (4) ve Şeyh Bedreddin'in *Câmiu'l-fusûleyn*'i (2), Simnânî'nin *Nisâbu'l-ihisâb*'ı (2) ve *Düstûru'l-kudât* (1) bu kabil tematik kaynaklardandır. *Keşşâf*'ta en az bir kez kullanılan ancak yoğun atıf alamayan diğer bazı fıkıh kitapları ise şunlardır: *Cem'u'l-ulûm*, *Cevâhiru'l-fıkh* (Caferî fıkıhı), *el-Asl*, *Ezâhir*, *Keşfü'l-kebîr*, *Keydânî*, *Menşûr*, *Mecmû'u'n-Nevevî*, *el-Esâs*, *Şümünnî*, *Tuhfe*, *Misbâh*.

Keşşâf'ın kaynakları arasında diğer ilimleri temsil etmekle birlikte fıkıh maddelerinde kaynak olarak kullanılan kitaplar da vardır. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir: Reşîdî'nin âdâbu'l-bahsla ilgili *Reşîdiyye*'si, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, *Bahru'l-meânî*, *Bedü'n-mizân*, *Bahrü'd-dürer*, *Celâlî*, *Fethu'l-Bârî*, *Heytemî*, *Fethü'l-Mübîn*, *İrşâdü's-sârî*, *Kirmânî*, *el-Kevâkibü'd-derârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, *Mefâtiḥ*, *Şerhu'l-Miškât*, *Mizânü's-Şa'rânî*, *Hâşiyetü'l-Kutbî*, *Şerhu Âdâbi'l-Mes'ûdî*, *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseḫiyye*, *Şerhu'l-Mesâbih*, *Şerhu'l-Mevâkıf*, *Şerhu'n-Nuhbe*, *Tâcü'l-mesâdir*, *Teysîrü'l-kârî Tercümetü Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*.

Grafik 4: Fürû Kaynakları

Keşşâf'ta en çok atıf alan fıkıh kitapları aşağıdaki grafikte listelenmiştir:

Grafik 5: Fıkıh maddelerinde en çok atıf alan 5 kitap

Değerlendirme ve Sonuç

İslamî ilimlerin kavramsal çerçevesini oluşturan kelime, tabir ve terimleri yani en geniş anlamda ıstılahları bir araya getirip tanıtmayı hedefleyen eserlerin geçmişi neredeyse bu ilimler kadar eskiye uzanır. Fıkıh özelinde söyleyecek olursak, ıstılah yazımı ilk aşamada mezheplerin muteber fıkıh kitapları etrafında şekillenmiş olup bu kitaplarda geçen ve anlamı herkesçe bilinmeyen kelime ve tabirler (*garîbu'l-fıkıh*) tanıtılmıştır. Sonraki aşamada metinlerden sıyrılıp müstakilleşen fıkıh sözlüklerine rastlanır. Nihai olarak karışımıza çıkan kapsamlı terimler sözlüklerinde fıkıh ıstılahları diğer ilimleri temsil eden ıstılahlarla birlikte tanımlanacaktır. Bu sözlüklerin çoğu kısa izah ve tanıtımlardan oluşmakta ve yazarların mezhebi mensubiyetleri fikhî kavram ve tabirlerin sunumuna doğrudan etki etmemektedir.

Keşşâfu ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm, genel kavram ve terim sözlüklerinin birçok açıdan zirvesi olarak görülmeyi hak eden bir şaheserdir. Kitapta dinî ilimlerden aklî ilimlere, dil ilimlerinden muhtelif sanat ve mesleklere kadar İslam tarihi ve medeniyetinin hasılasını teşkil eden 3000'in üzerinde kavram yer alır. Tehânevî, kitabı salt bir sözlük olarak hazırlamamış, ilimleri kendi kendine mütalaa ederek öğrenmek isteyenlere bir rehber metin işlevi görecektir şekilde geniş kapsamlı tasarlamıştır. Eserde yer verdiği kavramları her alanın muteber metinlerine dayanarak ele alıp tanıtmış ve kendi cümlelerinden ziyade bu metinlerden yaptığı alıntılarla ilerlemiştir. Bu kaynakların önemli bir kısmı, İslam düşünce ve ilimler tarihinin ikinci döneminde telif edilmiş, müteahhirîn döneminin ilim anlayışı ve temel kabullerini yansıtan klasiklerdir.

Keşşâf'ta yer alan 3000'i aşkın maddenin yaklaşık % 41'i şer'î ilimlerle, % 33'ü aklî ilimlerle, % 16'sı dil ilimleriyle ilgilidir. Şer'î ilimlerle ilgili 1300'ü aşkın başlık olup bunlardan 500'den fazlası fıkıh maddesidir. Fıkıh maddelerinin 159'u usul, 356'sı fûrû, 16'sı fetva ve kazâyla ilgilidir. Tehânevî bir Hanefî fakihi olmakla birlikte mezhebî bir sınırlamayla hareket etmemiş, genel olarak İslam hukukuyla ilgili bütün kelime, tabir ve terimleri kitaba dahil etmiştir. Başlık açıp tanıttığı kimi maddeler dakik anlamda ıstılah sayılmaz ise de bunlara fıkıh kitaplarında rastlandığı için hakkında bilgi verme gereği duymuş olmalıdır.

Tehânevî'nin usulle ilgili maddelerde iki temel kaynağı bulunmaktadır. Bunlardan ilki, müteahhir Hanefî birikimi yansıtan Sadruşşerîa'nın *et-Tavzih*'i ile Teftâzânî'nin buna yazdığı *et-Telvîh* haşiyesi, diğeri ise İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasaru'l-Müntehâ*'sı etrafında şekillenen şerh-haşiye kitaplarıdır (İcî şerhi, Teftâzânî ve Cürcânî haşiyeleri). Hanefî usulünden başka eserlere de yer yer müracaat edilse de fukahâ ve memzûc usul yazım geleneği ağırlıklı olarak Sadruşşerîa/Teftâzânî'den, mütekellim usul yazım geleneği ise yine ağırlıklı olarak İbnü'l-Hâcib/İcî'den hareketle maddelere taşınmıştır. *Keşşâf*'ın daha çok ikinci klasik dönemi temsil eden eserlere dayandığı çok barizdir. Fûrû fıkıhla ilgili maddelerin temel kaynakları ise *el-Hidâye* ve onun etrafında şekillenen metinler öbeğidir. *el-Hidâye* şerhlerinin yanı sıra *el-Vikâye* şerh ve haşiyeleri, özellikle de *Câmi'u'r-rumûz* ve *Bircendî* şerhleri Tehânevî'nin hemen bütün maddelerde atıf yaptığı ana kaynaklardır. Adı geçen son eserler Hint alt kıtası haricindeki Hanefî muhitlerde özellikle de Anadolu-Balkan coğrafyasında fazla kullanılan kitaplar olmayıp *Keşşâf*'ın mahallî karakterini öne çıkaran unsurlardan biridir.

Tehânevî, kimi maddeleri bir cümleyle, kimilerini birkaç cümleyle tanıtırken fûrû ve usulün ana kavramlarını yansıtan maddelere geldiğinde paragraflar ve hatta sayfalara balığ olan bir genişlikte izahlarda bulunur. Bu genişleme, fıkıh dışındaki diğer ilimlerin ana kavramlarında da görülen ve *Keşşâf*'ı değerli kılan hususiyetlerden biridir. Bu yönüyle *Keşşâf* sıradan bir terimler sözlüğü olmanın ötesine geçer ve müellifin başta vaat ettiği hususu temin etmeye matuf bir müracaat kaynağına dönüşür. Yani Tehânevî kendi tahsil sürecini diğer öğrenciler için de takip edilebilir bir modele dönüştürme adına ilimlerin temel kavramlarını öğrenmeyi sağlayan bir muhteva sunmaktadır. Bir fıkıh öğrencisinin fûrû ve usulden birçok kitabı mütalaa edip uzun gayretler neticesinde elde edileceği bilgiler *Keşşâf*'ta ilgili maddelerde derli toplu bir şekilde sunulmakta ve kavramlar ilgili meseleler eşliğinde ayrıntılı bir şekilde tanıtılmaktadır.

Kaynakça

- Abdullah, Hüseyin Abdullatif. "el-Bahsü'l-arûzî fî Mevsûati Keşşâfî Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm li't-Tehânevî". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. VI:2 (2016): 313-357.
- el-Acem, Refik. "Mukaddime", *Keşşâfu Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1: 1-51. Beyrut: Mektebetü Lübnan [Librairie du Liban], 1996.
- Ahmed, Cemil. *Hareketü't-te'lif bi'l-lügati'l-Arabîyye fî'l-iklîmî's-şimâli'l-Hindî fî'l-karnî's-sâmin aşer ve't-tâsi' aşer*. Dimaşk: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1977.
- el-Alâvine, Ahmed. *Zeylül-A'lâm: Kâmusu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*. Cidde: Dârü'l-Menâre, 1418/1998.
- Altaş, Eşref. *Felsefe ve Kelamda Konu Tartışmaları: İlimlerde Konu, İlke ve Meseleler*. İstanbul: İlem Yayınları, 2023.
- Ansari, A. S. Bazmee. "Eşref Ali", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/esref-ali> (22.03.2025).
- Ayten, Halil İbrahim. "Keşşâfu Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm'da Sık Kullanılan Kaynaklar". Yayınlanmamış çalışma.
- Evmes, Adem ve Akbay, Yunus Emre. "Tehânevî'nin Keşşâfı Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm Adlı Eserinde Yer Alan Tasavvurat ile İlgili Maddeler Üzerine Bir İnceleme". *Trabzon İlahiyat Dergisi*. XI:2 (2024): 333-353.
- Gündüzöz, Soner. "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler* içinde, editör Abdullah Yıldırım, 23-77. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Hasenî, eş-Şerif Abdülhay b. Fahrüddin et-Tâlibî. *Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1420/1999.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer el-Hüseynî ed-Dimaşkî. *Şerhu Ukûdi resmî'l-müftî*. Karaçi: Mektebetü'l-Büşrâ, 1430/2009.
- İbn Hümâm, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid. *Fethü'l-Kadîr fî Şerhi'l-Hidâye*. Lübnan: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1970.
- İzmirî, Mevlânâ Mehmed. *Hâşiye alâ Mir'âti'l-usûl*. I-II. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1890.
- Johansen, Baber. *The Islamic Law on Land Tax and Rent*. London: Croom Helm, 1988.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "Keşşâfı Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kessafu-istilahatil-funun-vel-ulum> (28.03.2025).
- Konukçu, Enver. "Fârûkiler" *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/farukiler> (22.03.2025).
- Köksal, A. Cüneyd. *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Lala, İsmail, "An Analysis of Muḥammad ibn 'Alī al-Tahānawī's Approach in *Kashshāf iştihāt al-funūn* – The entry of huwiyya", *Journal of Arabic and Islamic Studies*, 17 (2017): 14-34.
- Osmânî, Muhammed Takî. *Usûlü'l-iftâ ve âdâbuhû*. Karaçi: Mektebetü Maârifî'l-Kur'ân, 1432/2011.
- Okuyucu, Nail. *Fıkıh İlmine Giriş*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- . "Fıkıh İstilahları Yazımına Dair Bazı Değîniler ve On Sekizinci Yüzyılın Sonlarından Müellifi Meçhul Bir Fıkıh Lügatçesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 27 (2016): 593-635.
- Özen, Hamza. *Arazi ve Vakıf Bağlamında Hanefî Fukahanın Örfî Hukuk Uygulamalarına Yaklaşımları*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2023.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî el-Buhârî. *et-Tavzih fî halli ğavâmizi't-Tenkîh*. I-II. Mısır: Matbaatu Muhammed Ali Sabîh ve evlâdihî, 1377/1957.
- Sellheim, Rudolf. "al-Tahānawī", *The Encyclopaedia of Islam*, Second Edition (EI²), 10:98.
- Sifil, Ebubekir. "Zafer Ahmed Tehânevî", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zafer-ahmed-tehanevi> (22.03.2025).
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahrüddîn el-Herevî el-Horâsânî. *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh*. I-II. Mısır: Matbaatu Muhammed Ali Sabîh ve evlâdihî, 1377/1957.

- Tehânevî, Muhammed A'la b. Ali el-Fârûkî el-Hanefî. *Keşşâfu ıstılâhâtı'l-fünûn ve'l-ulûm*, I-II (nşr. Refik el-Acem başkanlığında bir heyet). Beyrut: Mektebetü Lübnan [Librairie du Liban], 1996.
- . *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, I-IV. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.
- . *Ahkâmu'l-arâzî*, thk. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarîkî, Riyad: 1421/2001.
- Toksöz, Hatice. “Muhammed Akkirmânî'nin Ta'rîfâtü'l-fünûn ve menâkıbü'l-musannifin Adlı Eserinde Felsefî İlimler Algısı”. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*. XLII (2013): 177-205.
- Türker, Ömer. “Yenilenme Dönemi”, *İslâm Düşünce Atlası* içinde, Yeni Edisyon, Haz. İbrahim Halil Üçer, III, 798-816. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi, 2022.
- . “Giriş”. *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi* içinde, 1: 7-16. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.
- Ulu, Mahmut. “Tehânevî'nin Keşşâfı Istılâhâtı'l-fünûn ve'l-ulûm Adlı Ansiklopedik Eserindeki Tasavvufî Makamlarla İlgili Maddelere İlişkin Bir İnceleme”. *İslâmî İlimler Dergisi*. XIX: 39 (2024): 259-284.
- Yaman, Ahmet. “Kuhistânî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuhistani> (07.03.2025).
- “Muhammed b. Alî al-Tehânevî”. *Arab Encyclopaedia (el-Mevsûa el-Arabîyye)*. <https://arab-ency.com.sy/details/14735/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%87%D8%A7%D9%86%D9%88%D9%8A> (20.03.2025).